

Horvaci László:

Szükségesség és véletlen különös tekintettel
a társadalomra.

/Az ember viszonya a társadalom törvényeihez./

/Doktori értekezés/

1960.

Diss. B 211

Bevezetés - kérdéss felvetés.

Az embert a munka és az ebből fakadó tudása, megismerőképesége tette naggyá. A megismerés szélesedésével, a tudás gyarapodásával párhuzamosan vált egyre szabadsabbá és függetlenebbé az ember a természet és a társadalom kezdetben vakon ható erőivel szemben.

Az emberi megismerőképeség legáltalánosabb jellemzői: a gyakorlati elszakíthatatlansága, a történetiség, a folytonosság, a megismerés egyre nagyobb területekre való kiterjesztése, a megismerés mélyülése a látszatjelenségek mögött a lényeg egyre valóságosabb feltárása. A megismerés fejlődése - amely az élőlények egyszerű érzékeléséből, a környezet ingeire való reagálásból ered - napjainkban oly szédülétes iramban halad előre, hogy gyakran az emberi fantáziát is megelőzi. Tudásunk óriási területekre terjed ki, eddig megoldhatatlan titokként kezelt problémákat meggyeráz meg, lehetetlenné látszó feladatokat old meg és ezáltal az ember a hatalmát egyre nagyobb területekre terjeszti ki.

Az emberi megismerésnek és tudásnak az egyik rendkívül fontos eredménye volt a szükségyszerű és a véletlen viszonyának a helyes feltárása. A megismerés csirája ott kezdődik, hogy az ember képes bizonyos dolgokat, jelenségeket egymástól megkülönböztetni. Erre az állatok is képesek bizonyos formában és bizonyos mértékig. A megismerésnek sokkal magasabb foka már, mi-

kor az ember nemcsak a dolgokat, jelenségeket tudja megkülönböztetni, hanem a dolgok, jelenségek közötti viszonyokat, összefüggéseket, kapcsolatokat is.

A szükségszerű és a véletlen a dolgok, jelenségek közötti viszonyra vonatkoznak és a dolgok, jelenségek közötti összefüggés egy meghatározott formáját, módját jelentik. A dolgok közötti összefüggések felismerése, majd differenciálása elengedhetetlen tényezője a megismerésnek, a gyakorlatnak és az emberi megismerőképesség óriási eredménye. Egyetlen egy dolgot, jelenséget sem ismerhetünk meg önmagában, hanem csak összefüggéseiben, más dolgokhoz, jelenségekhez való viszonyában. Múltán nevezi Engels a dialektikát az egyetemes összefüggés tudományának.^{1./}

Az összefüggések feltárása tehát a dialektika egyik legfontosabb feladata. A szükségszerű és a véletlen, mint erre már uteltünk, az összefüggésekhez tartoznak és meghatározott jellegű összefüggést jelentenek. A szükségszerű és a véletlen fogalmának a helyes megértését megnehezíti az a körülmény, hogy több értelemben használatosak, nemcsak most, hanem a filozófia történetében is. Éppen ezért alelőtt rátérnénk a társadalmi szükségszerűségekre és véletlenekre, meg kell ismerkedni a szükségszerű és véletlen fogalmának történeti változásával és fejlődésével, valamint a szükségszerűvel és a véletlennel általában.

A dialektikus materializmus szerint az objektív valóságban a dolgok, jelenségek viszonyában a determinizmus érvényesül, ami annyit jelent, hogy a dolgok összefüggésrendje, kapcsolata okozatilag meghatározott, viszonyukban a szükségszerű, a véletlen

és a törvényszerűség dominál. Tehát a determinizmus több oldal-
nak az összetevője, mégpedig az okságnak, a szükségszerűnek és
a véletlennek, valamint a törvényszerűségnek. A köznsapi érte-
lemben ezek a fogalmak általában nem különülnek el egymástól,
gyakran felcserélik őket. Pl. a szükségszerűségen általában
okságot értenek, azaz olyan dolgot, jelenséget, amelynek oka
van, illetve ismerjük az okát. A véletlen pedig köznsapi érte-
lemben azt jelenti, hogy nincs oka, illetve nem ismerjük az
okát. Itt tehát a véletlen és a szükségszerű kizárják egymást,
összeegyeztethetetlenek. Ez a felfogás lényegében még Demokri-
tostól származik, aki szerint a világon minden szükségszerűen
történik (mindennek van oka) és nincsenek ok nélküli, azaz vé-
letlen dolgok.

A marxista filozófia tenitása szerint mind a szükségszerű, mind
a véletlen objektíven léteznek. A szükségszerű és a véletlen
nemcsak hogy nem zárja ki egymást, hanem kölcsönösen feltétele-
zik egymást, egymás nélkül nem léteznek, dialektikus egységet
alkotnak. A szükségszerű és a véletlen viszonya, valamint a
determinizmuson belül az oksághoz és a törvényszerűséghez való
viszonya rendkívül bonyolult és ezt csak a marxizmus volt képes
megoldani, megmagyarázni. A marxizmus ennek a problémának a
megoldásánál támaszkodott a filozófia történetében elért ered-
ményekre, különösen pedig Hegel felfogására.

I.

A szükségszerű és véletlen történeti alakulása.

1./ Az első viszony és kapcsolat a dolgok és jelenségek között,

emint az ember felismert valószínű a fatalisztikus jellegű determinizmus és szükségszerűség volt, emint helyesebben megfogalmazva inkább végzettségnek nevezhetnénk. A primitív ősember a természet erőivel szemben vívott harcában érezte, hogy a dolgok, jelenségek, a valóság tárgyai és eseményei között van valami összefüggés, van valami rend, látta, hogy az egyes dolgok függenek egymástól és ő is függ a természettől. Ez a determinizmus nemcsak fatalisztikus jellegű volt, hanem antropomorf jellegű is. Több mint valószínű, hogy az összefüggések formái közül az ősember az okát ismerte fel először, természetesen nem a mai értelemben vett általános ok, - okozati viszonyt, vagyis, hogy egy adott jelenség létrehoz, kivált egy másik meghatározott jelenséget, hanem a konkrét okát. Az ősember megfigyelte, hogy bizonyos dolgokból, jelenségekből mindig elengedhetetlenül adódnak más dolgok, jelenségek. Pl. a villámlást mindig dörgés követte, vagy a tűz mindig meleget adott, égést okozott, vagy az eső mindig a felhőkből esett stb. A konkrét okág felismerése elengedhetetlen feltétele volt az emberi tevékenységnek a természet erőivel szemben vívott létfenntartási harcnak. Ha az ember nem ismert volna fel egyre több konkrét okági viszonyt, akkor nem maradhatott volna fenn a mostoha természeti viszonyok közepette.

Tehát már a történelem előtti időkben, még az osztálytársadalom és a tudományok csiráinak a megjelenése előtt voltak az embernek tapasztalatai és ismeretei a dolgok, jelenségek közötti viszonyokat illetően. Ezek azonban csak még megérzések, megsejtések, mintsem általános felismerések, továbbá antropomorf jellegűek és misztikus bűvőkben fatalisztikus jelleggel jelennek meg, nem mint a dolgok belső immanens, objektív viszonyai, hanem valami-

milyen külső, általában isteni beavatkozás következményei.

2./ A filozófia és a tudományok kezdeteinek a létrejöttével, amikor az emberi gondolkodás absztraháló képessége egészen magas fejlettségi fokot ért el, ezek a megsejtések, megérzések a gondolati általánosítás következtében fogalmilag is megjelennek. Az első görög filozófusoknál már megtalálható a valóságban érvényesülő törvényszerűségnek és szükségszerűségnek a fogalma és ezek általános jellegének a kiemelése. Amikor a filozófiában ezek a fogalmak megjelennek, szükségszerűen szemben állnak a vallással és a misztikus világfelfogással. Ezek a fogalmak azonban még nem ennek teljesen egybe a mai fogalmainkkal és formájukat - pontosabban szóhasználatukat - tekintve gyakran a mithológiai szóhasználatához csatlakoznak, de ezek tartalma már egészen más jellegű, mint a mithológiában.

a./ Az első görög filozófusok a niletoi iskola tagjai, a világ dolgai, jelenségei közötti összefüggéseket objektíveknek, és a dolgokban lévőknak tartják, nem pedig az istenektől származtatják, mint ahogy azt koruk általános, mithológikus gondolkodásmódja teszi. Közülük Anaximandros már beszél a szükségszerűségről, mégpedig olyan formán, hogy a világon minden létező dolog eredete és pusztulása a szükségszerűség szerint az apeironhoz, a végtelenhez, a meghatározhatatlanhoz vezethető vissza.

b./ Az első gondolkodó, aki tudatosan felismerte és megfogalmazta a dolgok, jelenségek közötti törvényszerű és szükségszerű viszonyt - nála a kettő teljesen egyet jelentett - Heraikleitos volt.

A herakleitosi "logos" már általános jellegű absztrakt fogalom és ezzel jelöli a dolgok mozgásában, változásában, egymáshoz való viszonyában végbemenő változásokat, a valóság összefüggés rendjét. A logos jelentősége elsősorban abban van, hogy a logos nem a dolgokon kívül és felett álló isten vagy más tárgy, hanem, ahogy Herakleitos mondja, a dolgok "belső értelme", rendje, illetve ennek az absztrakciója. Tehát a logos, emiől Herakleitos azt is megjegyzi, hogy az emberek többsége nem érti meg, (ez a vallásos gondolkodásra vonatkozik) egyrészt a valóságban érvényesülő törvényszerűség, másrészt ennek az absztrakt fogalmi visszatükrözése az ember fejében.

c./ A dolgok, jelenségek közötti objektív viszonyok és összefüggések feltárása területén az ókori filozófiában legtöbb érdem az atomista Demokritos nevéhez fűződik. Őt tekintjük a tudományos determinizmus megalkotójának. Az igazság kedvéért meg kell jegyezni, hogy ebben az érdeemben osztoznak mások is, akik meguk is előkészítették a determinizmus létrejöttét, mint pl. Anaxagoras, vagy Leukippos, aki először fogalmazta meg a determinizmus elvét. Leukippos a következőket mondja: "Semmilyen dolog nem történik ok nélkül, hanem minden a logos szerint és a szükségszerűség következtében."²/ Demokritos már bővebben kifejti és megindokolja álláspontját. Atomelméletében a világot Űrből és atomból állónak ábrázolja és emi a legfontosabb az a világ semmiből nem keletkezett és nem is válhat semmivé. Tehát a világ önmagának az oka és az összefüggések, valamint a törvényszerűségek is a való világ összefüggései és törvényszerűségei. A determinizmuson belül Demokritos különösen az okságot hangsúlyozza ki. Nézetének lényege; hogy minden dolognak szükségszerűen van oka,

szzs nincsenek ok nélküli dolgok, nincsenek véletlenek. Ez az álláspontja a maga korában rendkívüli módon tudományos és haladó volt. Determinizmus, hogy mindennek van oka, a fatalizmus ellen irányult, mert a dolgok változásának, fejlődésének az okát magukban a dolgokban látta és ugyanakkor, amikor a véletlent tagadta, a tudománytalanság, a babona ellen lépett fel, mert mint ahogy ő mondja, a véletlen csak az emberi tudatlanság szépitgetésére jó. Determinizmus, amely magába foglalta és egyértelműnek fogta fel az okságot a szükségszerűséggel, évezéadokon keresztül alapja volt a tudományos, különösen a természettudományos gondolkodásnak. A véletlen tagadásával azonban elejét adta a determinizmus mechanisztikus, metafizikus eltorzulásának is.

d./ Az ókor másik jelentős gondolkodója, aki szintén foglalkozott a szükségszerű és véletlen kérdésével az ugyancsak atomista Epikuros volt. Epikuros már később élt, mint Demokritos, korában a tudományok fejlettebbek voltak. Az ő nézeteinek a jelentősége és újszerűsége, hogy a szükségszerűség mellett a véletlent is objektívnek tartotta. A véletlen objektivitását atomelméletéből vezeti le. Epikuros atomelméletében, szemben Demokritos tanításával - mint ezt a fiatal Marx doktori értekezésében kimutatta - az atomok az űrben nemcsak függőlegesen és egymikben zuhannak, hanem az atomoknak "elhajlásuk" van és viszonylagos önállóságuknál fogva több sikkben, több irányban is mozoghatnak. Az atomok mozgásának az okát Epikurosnál is a szükségszerűség adja, azonban az atomok mozgásában a szükségszerűség mint végek mellett létezik a véletlen is, éppen ezért az atomok eltérhetnek az egyenes pályától, több sikkben mozoghatnak. Tehát

itt az atomoknak a szükségszerűségein belül mozgási szabadságuk van és ez jelenti az objektív véletlent. Ez az elképzelés Epikuros szerint kiterjed az egész világra, tehát a társadalomra és az emberre is. Az ember kénytelen magát a szükségszerűségeknek alávetni, de mivel létezik a véletlen is, az embernél beszélhetünk szabadságról. Már itt megtalálható a szabadság, mint felismert szükségszerűség csirája, mégpedig olyanformán, hogy Epikuros a vallásos világnézetek végzettszerű fatalizmusa ellen lépett fel. Szerinte a világ magyarázatában és tanulmányozásában el kell vetni az isteneket és a vallást, mert az végzettszerűséghez, az ember teljes kiszolgáltatottságához, tehát tehetetlenségéhez vezet. A való okokat kell keresni és ezeknek megfelelően élni, mert az ember csak ezek alapján lehet szabad és biztosíthatja a nyugalját, boldogságát.

3./ A középkori filozófia ebből a szempontból nem túlságosan érdekes. A determinizmust, amely az epikureai filozófia jellemzője volt, itt a fatalizmus váltotta fel. Azonban a vallási fatalizmusból - minden oka isten - elengedhetetlenül adódott egy nagyon érdekes kérdésfelvetés; mégpedig a szabad akarat problémája - tudniillik, hogy felelősségre vonható-e az isten az embert ha mindennek ő az oka, még az ember rosszszerelekedeteinek is. A skolasztikus középkori filozófia ezt nem tudta megoldani és egyetlen egy vallás sem képes ezt megoldani. Majd mint látni fogjuk, ezt a problémát, amely lényegében a szükségszerűség és a szabadság problémája (és a vallásnál torzítva megjelenve az isten és a szabadakarat problémájaként vetődik fel) helyesen csak a marxizmus oldotta meg.

4./ A renaissance filozófia visszaállította jogába a determinizmust, sőt, mint a filozófia területén általában, itt is túl szárnyalta az ókort. A kibontakozó kapitalista árutermelés szükségessé tette a tudományokkal való foglalkozást, továbbá olyan szemléleti mód elterjedését, amely a dolgokat, jelenségeket okozati és szükségszerűen meghatározott viszonyban fogta fel. A feudális középkor naturális mezőgazdasági termelésével a fatalizmus többé-kevésbé jól megférte együtt, mert, hogy a föld milyen termést adott, az inkább függött véletlen tényezőktől, (vallás szerint istentől) mintsem az ember tudatos tevékenységétől. Ezzel szemben a kapitalista áruterelésben a termék, az áru előállítását nem lehetett a véletlenre (istenre) bízni, hanem az embernek magának kellett azt elejétől a végéig megmunkálni, tehát végső soron előállítani. Így szükségessé vált az okság és a szükségszerűség, valamint a törvényszerűség objektív jellegének az elismerése.

a./ A renaissance képviselői közül elsősorban a természettudások nézetei jelentősek és ők járulnak hozzá a szükségszerű és a véletlen problémájának későbbi helyes megoldásához. Leonardo da Vinci, majd Kopernikus szemléletmódja és tanítása vezetnek a dolgok, jelenségek közötti viszonyok és összefüggések tisztázásához, a szükségszerű és a véletlen, valamint a törvényszerű helyes feltárásához. Azonban, mivel elsősorban a természettudományok területén foglalkoznak a problémákkal, a társadalmi szükségszerűségek és törvényszerűségek feltárása háttérbe szorul és a társadalmi nézetek területén a fatalizmusnak továbbra is jelentős szerepe van. Kopernikus szemléletmódjában ebből a szempontból a fő érdem olyanformán

nyilvánul meg, hogy ezakit a tudományos munkában a csak közvetlen szemléleti móddal és a közvetlen természeteszemlélet helyébe az általánosító, elvonatkoztató, de a szigorú determinizmuson alapuló szemléletmódot helyezi. A determinista szemléletmód nála különösen szembeütő, mert az ő heliocentrikus világképe olyanformán jött létre, hogy a kiindulásnál a ptolemaioszi geocentrikus világkép ellentmondásának az okait kereste és rájött, hogy új magyarázatomódra, új szemléletmódra van szükség, amely általánosabb jellegű és elvonatkoztat a közvetlen érzéki benyomásoktól. Ez az elvonatkoztató és általánosító jelleg azért fontos, mert a szükségszerű, majd pedig a törvényszerű helyes megoldása csak így lehetséges általános síkon és a közvetlen érzékitől elvonatkoztatva.

b./ Filozófiai területen a materializmus nagy és a renaissance legnagyobb filozófusa Giordano Bruno nyult hozzá ezekhez a kérdésekhez. Következetes monista materializmusa mindvégig a determinizmuson alapult. Az egész világmindenséget, beleértve az embert is, egységes törvényeknek rendelte alá, vagy az ő szóhasználatával kifejezve, a világegyetem részei és fajtái közül egy sincs elkülönítve és kivéve a rendből. A szükségszerűség, a determinizmus elismerése nála nem párosult az ember kiszolgáltatottságával, a fatalizmussal, hanem a szükségszerűség mellett elismerte a szabadságot, az ember beavatkozási lehetőségét a dolgok, az események menetébe. Giordano Bruno tagadta a véletlent, de nem olyan értelemben, mint ahogy mi ma értjük, ezaz a szükségszerűség megnyilvánulási formáját, hanem azt a véletlent, amely a szabály, a törvény, vagy az okság alóli kivételt jelentette és a szükségszerűnek az ellentéte.

c./ A szükségszerű és a törvényszerű viszonyának a feltárásával nagy érdemeket szerzett Keppler és Galilei, akik a valóság dolgai, jelenségei között konkrét szükségszerűségeket és törvényszerűségeket mutattak ki. A természeti jelenségek bizonyos területein kimutatott és bebizonyított konkrét szükségszerűségek tették lehetővé, hogy később a szükségszerűségeket, törvényszerűségeket a társadalom területén is kimutathassák, ezt a feladatot azonban csak a marxizmus tudta teljesen és a valóságnak megfelelően elvégezni.

5./Polgári filozófia.

a./ A probléma megoldásához és helyes megértéséhez nagymértékben hozzájárult az angol materializmus kiváló képviselője

F. Bacon. Az a társadalmi talaj, amelyen Bacon nézetei keletkeztek, a kapitalizmus rohamos fejlődésének, az árutermelés széles körökben való elterjedésének az időszakára esett. Az árutermelés fokozása megköveteli a tudományok fejlődését és a gyakorlathoz való kapcsolódását. Bacon élesen fellép a skolasztikus szemléletmód ellen, amely szemben állt a determinizmussal. Bírálja a célokságot, amely édestestvére a fatalizmusnak. Fő érdeme - emellett, hogy mindig kitértott a szükségszerűség és a törvényszerűség objektív jellegének az elismerése, sőt bizonyítása mellett - abban van, hogy a kérdéshez a gyakorlat szempontjából, az emberi cselekedet szempontjából nyult. Ige, hogy ezt a természet törvényszerűségeihez, szükségszerűségeihez kapcsolta csak, de ez érdemét, jelentőségét nem csorbitja. Nála nagyon élesen felvetődik az a kérdés, hogy mi az ember viszonya a törvényszerűségekhez és szükségszerűségekhez, illetve általában a természethez, ahol ezek a szükségszerűségek és törvényszerűségek hatnak.

A Novum Organumban erről a kérdéseről a következőket írja: "Emberi tudás és hatalom egy és ugyanez, mert ha az okot nem ismerjük, az okozat is elmarad. A természet ugyanis csak engedel-
mességgel győzhető le és milyen szerepet játszik az elmélet-
ben az ok, ugyanazt a szerepet játssza a gyakorlatban a szabály."^{3./}
Számunkra az idézett aforizma második mondata a jelentős. Itt összegződik ugyanis mindez, ami Bacon álláspontját jellemzi, azaz, az ember akkor uralkodhat a természet (a szükségszerűségei és törvényszerűségei) fölött, ha engedelmeskedik azoknak. Tehát a szükségszerűségeknek és törvényszerűségeknek alá kell rendelni magunkat. Ez az alárendelés természetesen csak úgy lehetséges, ha felismerjük ezeket a szükségszerűségeket. Innen már Spinozán keresztül csak egy lépés Hegel álláspontja, aki először fogalmazza meg az ember szabadsága és a valóság törvényszerűségei, szükségszerűségei közötti összefüggést helyesen és tudományosan. Ehhez azonban hozzájárult Hobbes is, elmélyítve Bacon kauzalitáson alapuló determinizmusát. A determinizmussal kapcsolatban azonban feltétlen meg kell jegyezni, hogy itt kezd a determinizmus mechanikus jellegűvé válni, mégpedig az objektív véletlen tegeredése miatt. Ez a folyamat a XVIII. szd.-i francia materialistáknál, különösen Holbach-nál éri el csúcspontját.

b./ A szükségszerűségek és törvényszerűségek viszonyát az emberhez, az ember cselekedetéhez az angol materializmus után Spinoza filozófiájában találhatjuk meg. A nagy holland filozófus ezen a területen, mint filozófiájában általában, szorosan kapcsolódott az angol materializmusához. A determinizmust nemcsak a természetre, hanem az egész valóságra, a társadalomra is kiterjesztette, általánosan érvényűvé tette az okságot,

a törvényszerűséget, a szükségszerűséget. Ez logikusan következett filozófiájából, amelynek legfőbb kategóriája a szubsztancia, ami anyagot vagy az egész világmindenséget jelentette, beleértve az embert is. Ennek a szubsztanciának egységes törvényszerűségei vannak és mindenütt szükségszerűen okai kapcsolatok léteznek. Spinoza éppen a determinizmusa alapján elhatárolja magát a fatalizmustól, mert kifejti, hogy a determinizmus magában foglalja és nem mond ellent az ember szabadságának. Mégpedig olyanformán, hogy az ember része a természetnek, beletartozik maga is az egyetemes szükségszerűség és törvényszerűség rendjébe és éppen ezért válik lehetővé számára, hogy bizonyos cselekvési szabadságáról is beszélhetünk. Ez a szabadság olyanformán valósul meg, hogy az ész hatalmas által az ember felismeri ezeket a szükségszerűségeket és betartja. Ezzel kapcsolatban többek között a következőket mondja:

"S ámbár teljességgel elismerem, hogy a természet egyetemes törvényei determinálnak mindent bizonyos és meghatározott módon való létezésre és működésre, mégis azt mondom, hogy ezek a törvények az ember tettségétől függenek. Először is azért, mert az ember amennyiben a természet része, annyiban része a természet hatalmának is. Mindez tehát, ami az emberi természet szükségszerűségéből következik, azaz magából a természetből, annyiban az emberi természet által meghatározottnak fogjuk fel - noha szükségszerűen mégis az ember hatalmából következik."⁴/

Spinoza a szükségszerű és a véletlen viszonyát a következőképpen oldja meg: "Szükségszerűnek mondunk egy dolgot vagy lényegénél fogva, vagy okánál fogva. Egy dolog létezése ugyanis szükségszerűen következik, vagy ennek a dolognak a lényegéből és meghatározásából, vagy az adott hatásokból. Ugyanezekből az okokból azután

lehetetlennnek mondunk egy dolgot; tudniillik, mert lényege szesz meghatározása ellentmondást tartalmaz, vagy mert nincs semmiféle külső ok, amely ily dolog létrehozására volna determinálva. Véletlennnek azonban csupán csak ismeretünk hiányosságára való tekintettel mondunk egy dolgot. Mert egy dolog, amelyről nem tudjuk, hogy lényege ellentmondást tartalmaz-e, vagy, amelyről biztosan tudjuk ugyan, hogy nem tartalmaz ellentmondást, de létezéséről mégsem állithatunk semmi bizonyosat, mert az okok rendje rejtve van előttünk, az ilyen dolog sohasem látható előttünk sem szükségesnek, sem lehetetlennnek és ezért vagy véletlennnek vagy lehetségesnek nevezzük."5./

Rendkívüli következetességgel lép fel a kauzalitásért és egyben a célokság ellen, amit hesezen bírál. Innen - a célokság elleni szivós harcából is - adódik, hogy tagadja a véletlent, ezzel pedig hozzájárul a determinizmus további mechanikusá válásához. Spinoza szerepét különösen kiemeli az a tény, hogy ő éles határvonalat húz a természet és a társadalom szükségszerűségei, illetve törvényszerűségei, valamint a jogi törvények közé. Az elsőket objektíveknek, az utóbbiakat szubjektíveknek tartja.

c./A probléma történeti alakulásában a következő állomás a francia felvilágosodás. A francia felvilágosodás a feltörekvő és egyre jobban izmosodó polgárságot képviselte. A kibontakozó kapitalista ártermelés, a tudományok óriási ütemű fejlődése, éppen az ipar fejlődése alapján elengedhetetlenné tette a determinista gondolkodási módot, különösen az okság elismerését és gyakorlati alkalmazását. A felvilágosodás nagyjai Voltaire, Rousseau, Montesquieu, Holbach, Diderot stb., az észre hivatkozva támadják a feudális rend minden fonákságát, különösen a feu-

dalizmus ideológiai képviselőjét, a katolikus egyházat. Mivel a felvilágosodás képviselői elsősorban a vallás ellen léptek fel, szükségszerűen támaszták az indeterminizmust, a fatalizmust, a miszticizmust. Azon az állásponton voltak, hogy a valóságban nincsenek csodák, nincsenek véletlenek, hanem minden szigorúan szükségszerű és okozatilag meghatározott. Ez a determinizmus már tulajdonoson szigorú és mechanisztikus jellegűvé vált.

Hogy a francia felvilágosodás képviselői ilyen egyöntetűen a determinizmus talaján álltak, ebben a társadalmi alap mellett nagy szerepe volt a tudományok fejlődésének, különösen a newtoni mechanikának és fizikának. Newton a maga világképében a mechanika alapján a matematika segítségével és az isteni első lökés feltételezésével bebizonyította, hogy törvényszerűségek érvényesülnek, a világban rend van, s emi a legfontosabb Newton a világ törvényszerűségeit matematikailag is igazolta. A XVIII. szd.-i nagy francia filozófusok Newton determinizmusát és világképét megukévvá tették, közülük a legkövetkezetesebbek az istent, mint az első lökőerőt szanálták és az ateizmus talajára helyezkedtek. Determinizmusuk mechanikus jellege azonban ezzel nem változott. Ennek a mechanisztikus determinizmusnak az álláspontja különösen szemléltetően mutatkozik meg Holbachnál, aki a "Természet rendszere" c. művében a következőket írja: "A heves szél által felkevert porfelhőben - bármennyire kaotikusnak látjuk - vagy az ellentétes szelek félelmetes vihar által keltett szökőárban nincs egyetlen porszem vagy vízmolekula, amelynek a helyzete véletlen volna, amely ne elégséges ok hatására foglalná el helyét, és amely ne szigorúan megszabott módon viselkednék." Ez a rész erre mutat még csak, hogy Holbach az okság alapján áll teljes következetes-

séggel és ebből egy jöttányit sem enged. A további részek azonban megmutatják, hogy mechanikusan mindenre alkalmazva a csak okság alapján álló determinizmus mennyire eltorzítja, mechanikussá teszi a valóságot. Holbach valamivel lejjebb így folytatja: "Talán Libia sivatag téerein gyülekeznek ennek a viharnek kezdetei, amely a szelek szárnyán hozzánk érkezik, megváltoztatja atmoszféránkat és befolyásolja egy olyan ember vérnérrelletét és szenvedélyeit, aki adottságai révén sok emberre képes hatni és aki saját kénye-kedve szerint fog dönteni a nemzetek jövőnö sorsáról."⁶/ Ezek a mondatok már a mechanisztikus torzulást kézzelfoghatóan bizonyítják. Egy vihar, néhány porzsen, vagy mint más helyen mondja: kelletténél több sav a fanstikus epéjében, felforró vér a hódító szívében, fájdalommas emésztés az egyeduralkodó gyomrában, valami szeszony cseszélye, a társadalmat alapvetően megváltoztathatják, háborukat, forradalmakat idézhetnek elő. Az ilyen felfogás nem tesz különbséget lényeges és kevésbé lényeges okok és összefüggések között, vagy mint Engels a Természet dialektikájában megjegyzi, száltsal, hogy tagsája a véletlen objektív létezését, a szükségzserűt is a véletlen színvonalára elecsenyíti le, mert jelentéktelen véletlen okokból vezetí le az eseményeket. A francia felvilágosodás determinizmusa ezen fő fogytékösségát tekintve is progresszív és hozzájárul a filozófia és a tudományok további fejlődéséhez.

4./ A dolgok közötti szükségzserű, véletlen és törvényszerű viszony feltárásának eddig szinte állandóan felfelé irányuló tendenciájához képest bizonyos mértékig visszalépést, reakciót jelent a humai és a kanti álláspont. Szerintük a törvény-

szerűség, az okság, a szükségszerűség - és ez erőteljesen Kant fejlődésének egy későbbi időszakában lesz a jellemzője - nem a valóság objektív viszonyai, hanem az emberi észnek, az emberi tudásnak mintegy veleszületett apriori tartozékai. A dolgok között nincs törvényszerűség, hanem az ember viszi be a rendet a természetbe és a társadalomba, mintegy az ember ad törvényeket a keletkezésnek. Ez a felfogás teljes egészében tarthatatlan és következetesen maga Kant sem vallotta mindig, főleg nem fiatalabb éveiben. Visszalépést jelent Kant álláspontja a szabadság, szükségszerűség viszonyát illetően is. Híres antinómia tanában az egyik megoldhatatlan ellentmondást éppen az ember szabadsága és a szükségszerűség között látja.

e./ A probléma megközelítése és a marxizmus előtti legbelsőbb megoldása Hegelnél található meg. Habár Hegel a fejtetejére állított filozófiai rendszerében a szükségszerűséget, a véletlent, a szabadságot, mint az abszolút szellem egy vonását, mozzanatát mutatja be, mégis tudományosan a szökvány megoldástól eltérően a dialektika segítségével helyesen mutatja be és oldja meg ezt a meglehetősen bonyolult kérdéskomplexumot.

Hegel elismeri a véletlent, mint objektíven létezőt, azonban ő nem a véletlen kifejezést, hanem az esetleges kifejezést használja. Mára ez a kérdés az Enciklopédiája lényegtenének a valóság fejezetében található meg. Itt Hegel a szükségszerűséget a következőképpen határozza meg: "A valóság pedig a maga kibontakozásában a szükségszerűségnek bizonyul."^{7.}/ Ehhez még más helyen hozzáteszi ezt is, hogy a szükségszerű az nem levezetett, hanem önmagában van a léte. Továbbá a szükségszerűség az egy bizonyos szempontból a valóság, viszont az esetleges

(vagyis a véletlen) pedig a lehetőség. Az esetlegesről, tehát a véletlenről a következőket mondja: "Az esetleges általában olyasmi, aminek lételepje nem benne magában, hanem másban van... Ennek megfelelően az esetleget olyasminnek tekintjük, ami lehet is, nem is, ami így vagy másképp is lehet és aminek léte, vagy nem-léte így-vagy más-léte nem benne magában, hanem másban gyökerezik."⁸/

Ezek után pedig Hegel maga mutat rá az esetleges (tehát véletlen) elismerésének a jelentőségére és fontosságára. "Különösen fontos azután az esetlegesség kellő méltatása az akaratra vonatkozóan. Ha az akarat szabadságáról van szó, gyakran csak az önkényt, azaz az akaratot, az esetlegesség formájában értik rajta. Az önkény már most az erre vagy arra való elhatározás képessége, csakugyan lényeges mozzanata a fogalom szerint szabadsáratnak, de korántsem a szabadság maga, hanem mindenekelőtt csak formális szabadság. Az igazán szabad akarat, amely az önkényt, mint megszüntet-megmeredőt magában foglalja, a maga tartalmát mint magában szilárdot tudja, s egyben feltétlenül a magáénak tudja... A szabadság ezért az ilyen tartalomra vonatkozóan csak a választás formájában van meg és ezt a formális szabadságot pusztán vélt szabadságnak kell tekinteni, azért is, mert végső elemzésében kitűnik majd, hogy azo körülmények ugyanazon külsőlegességének, amelyekben az akarattól készen talált tartalom alapul, kell betudni azt is, hogy az akarat épp erre és nem emarra határozza el magát."⁹/ Az esetleges (véletlen) elismerése lényegében azt jelenti, hogy az embernek van bizonyos beavatkozási lehetősége a természet és a társadalom folyamatainak a menetébe. Hogy ez jailyen formán valósulhat meg,

azt a későbbiek során Hegel elég világosan megfogalmazza. De még mielőtt erre rátérnénk, nézzük meg Hegel további álláspontját az esetlegeset és a szükségyszerűséget illetően. Hegel az esetleges (véletlen) objektív jellegét is kimutatja, amikor a következőket mondja: "Ámbár tehát az esetlegesség az eddigi fejtegetés szerint csak egyoldalú mozzanata a valóságnak, és ezért vele össze nem tévesztendő, mégis, mint az eszmének általában egy formája a tárgyi világban is jogosult. Áll ez mindekelőtt a természetről, amelynek felzárkózva ugyszólván szabad játéktere van az esetlegességnek; ezt el is kell ismerni ilyennek és nem szabad azt (a filozófiának olykor tévesen tulajdonított) követelést támasztani, hogy kimutassuk, minden csak így történhetett és nem másképp." 10./

Majd a továbbiakban Hegel a szükségyszerű és véletlen (esetleges) viszonyát a megismerés szempontjából is vizsgálja és a következő, a tudományok számára rendkívül fontos megállapítást teszi: "Egészen helyes, hogy a tudomány és közelebbről a filozófia feladata általában az, hogy megismerje az esetlegesség látszata mögött rejlő szükségyszerűségeket; ezt azonban nem szabad úgy érteni, mintha az esetleges csak szubjektív felfogásunkra tartoznék és ezért, hogy az igazsághoz jussunk, teljességgel mellőzni kellene." 11./ Az utolsó mondat tartalmazza az objektivitás elismerésének a követelményét, egészen kézzelfoghatóan és világosan. Az Enciklopédiában Hegel a szükségyszerűségről máshelyen a következőket mondja: "A szükségyszerűségről azt szokták mondani, hogy vak...Vak a szükségyszerűség csak annyiban, hogy nem értik meg és ezért nincs fonákabb dolog, mintha a történelem filozófiájának vak fatalizmust vetnek szemére azért, mert abban lát-

je feladatát, hogy megismerje a történetnek szükségszerűségét." 12./

Végül pedig mi számunkra legfontosabb, nézzük meg Hegel hogy oldja meg a szabadság és szükségszerűség problémáját. Hegel fellép ez ellen az álláspont ellen, amely szerint a szabadság és a szükségszerűség kizárja egymást. Szerinte a szabadság és szükségszerűség összetartoznak, egységet alkotnak. Az Enciklopédiában Hegel véleménye a következőképpen található meg: "Igaz, hogy a szükségszerűség mint olyan még nem a szabadság: de a szabadságnak előfeltétele a szükségszerűség és ezt mint megszüntet megmaradót magában foglalja. Az erkölcsös ember tudtában van annak, hogy ténykedéseinek tartalma szükségszerű és magában érvényes és ez annyira nem csorbitja szabadságát, hogy ez épp e tudat által lesz valóságos és tartalma szabadsággá, különbözően az önkénnytől, mint a még tartalmatlan és pusztán lehetséges szabadságtól. Egy gonosztevő, akit megbüntetnek, a reá kiszabott büntetést talán szabadsága korlátozásának tekinti, de valójában a büntetés nem idegen hatalom, amelynek őt alávetik, hanem csak saját ténykedésének megnyilvánulása, és ha ezt elismeri, ezzel szabad emberként viselkedik." 13./

A szabadság tehát nem más, mint felismert szükségszerűség és ez az a nagyon fontos felismerés, amihez Hegel eljut.

II.

Szükségszerűség és véletlen a marxista filozófiában.

A filozófia történetében a szükségszerű és véletlen fogalma, valamint az embernek a szükségszerűségekhez való viszonya – amint ezt a történeti rész mutatja – már az ógörög filozófiában

felmerült és a filozófia egyik fontos problémája volt. A kérdés kifejtése és megoldása Hegelnél érte el a csúcspontját és a marxizmus felfogása is Hegelhől indul ki, de lehámozza az egész problémakörrel a hegeli rendszerből és szójátékokból fakadó nehézkességet, miszticizmust és zavarosságot.

A szükségszerű és véletlen a marxista filozófián belül az egyetemes összefüggés dialektikus törvényszerűségéhez tartozik. Az egyetemes összefüggés törvényszerűsége lényegében azonos a dialektikusan értelmezett determinizmussal. A dialektikusan értelmezett determinizmus azt jelenti, hogy a dolgok összefüggése objektív, hogy a dolgok, jelenségek hatnak egymásra és okozatilag meghatározzák egymást, hogy a dolgok egymáshoz való viszonyában szükségszerű és véletlen, valamint törvényszerű kapcsolatok állnak fenn. Tehát a determinizmus fogalma magában foglalja az oksági, a szükségszerű, a véletlen és a törvényszerű viszonyokat és kapcsolatokat is. Ezzel szemben áll a mechanikus metafizikus determinizmus. A mechanikus, metafizikus determinizmus is az okság és a szükségszerűség talaján áll. A hibája az, hogy az okságot, a szükségszerűséget és a törvényszerűséget azonosítja, a véletlent pedig teljesen tagadja. A mechanikus determinizmus nem képes helyes magyarázatot adni a valóság dolgaira, jelenségeire, mert általában csak egy oldalról, az okság szempontjából vizsgálja a dolgok, jelenségek közti összefüggést. A mechanikus determinizmus tarthatatlansága különösen napjainkban válik nyilvánvalóvá. A mikro-részecskék mozgásának a megmagyarázásánál, a mechanikus, elsősorban a Laplace-i értelemben vett determinizmus - a dolgok, jelenségek állapotából következtetni tudunk a jövőre - csődött mondott. Ugyanis az

elektronok pillanatnyi állapotából, helyéből nem tudunk következtetni egy későbbi állapotára és helyére. Éppen ezért a burzsoázia filozófiai képviselői ebből olyan következtetést vonnak le, hogy megdőlt a determinizmus, nincs determinizmus. Azonban nem a determinizmus dőlt meg, hanem csak annak rossz, metafizikus értelmezése, mert a mikrorészecskék mozgásában is érvényesül a meghatározottság. Pl. ha az elektronhoz energiát adunk, vagy veszünk el, akkor megváltoztatja pályáját. Hogy az összes mikrojelenségeknek még nem ismerjük az okát az más kérdés, és közelről sem az okság és a determinizmus megszűnéséről van szó, hanem arról, hogy akik így érvelnek, egyszerűen nem ismerik a determinizmus dialektikus értelmezését, amelynek az a lényege, hogy a dolgok hatnak egymásra és ebből a hatásból szükségszerű véletlen és törvényszerű viszonyok alakulnak ki.

A determinizmuson belül számunkra elsősorban a szükségszerű és véletlen a fontos. A szükségszerű és véletlen kapcsolatban vannak az oksággal és a törvényszerűséggel, egybe is esnek és különböznek is egymástól. Ezek a viszonyok az objektív valóság összefüggésének más-más oldalát jelentik. Az okság olyan pillanatnyi viszonyt jelent, ahol az egyik dologból következik a másik. A szükségszerűnél és a véletlennél már egész sereg oksági viszony játszik közre, de többet jelentenek, mint az okok és okozatok összessége. A szükségszerűség az, ami az előzményekből elengedhetetlenül bekövetkezik. A törvényszerűség pedig nem más, mint szükségszerű összefüggés, de olyan szükségszerű összefüggés, amely állandóan ismétlődik, tehát maradandó és általános jellegű. Ennek a kapcsolatnak a megértése csak a szükségszerű és a véletlen fogalmának és viszonyának a megértése után válik lehetségessé és erre később visszatérünk.

1.

A szükségszerűség és a véletlen fogalma és viszonya általában.

A fogalmak ismertetése előtt választ kell adni erre a kérdésre is, hogy a szükségszerűség és a szükségszerű egyértelműek vagy különböznek egymástól. Lényegében egyet jelentenek és mindenhol azonos jelentéssel használják. A pontosság kedvéért azonban meg kell jegyezni, hogy van bizonyos eltérés is a két fogalom között. A szükségszerűség jelleget, tartalmat jelent önállóan és talán valamivel általánosabb és elvontabb jellegű a szükségszerűnél. A szükségszerű pedig a viszonyra vonatkozik és konkrétebb jellegű, mint a szükségszerűség. A fennálló különbség azonban majdnem csak nyelvtani jellegű. Ugyanis a szükségszerűség absztrakt főnév, a szükségszerű pedig melléknév és amíg az egyiknek önállóan is van értelme, a másik mindig kapcsolódik valamihez. Tekintettel erre, hogy általában a szükségszerűség és a szükségszerű azonos tartalommal használatosak, a továbbiakban sem teszünk különbséget köztük, ahol azonban mégis előfordul ilyesmi, az sem tartalmi különbség, hanem más kiindulási pontból ugyanannak a lényegnek a megközelítése. Végül soron a szükségszerűség egyenlő a szükségszerű viszonytal, kapcsolattal.

A./ A szükségszerűség fogalma.

A szükségszerűség azt jelenti, hogy valaminek az előzményekből elengedhetetlenül be kell következnie. Pl. elültetem az árpaeszmét a földbe, megfelelő körülmények között és abból elengedhetetlenül árpaeszménynek kell kikelnie nem pedig csereesznyefának vagy uborkának. Az előzményeket itt a csiraképes árpaeszmé, a megfelelő talaj, megfelelő nedvességi és hőmérsékleti állapotok jelentik. A szükségszerűség ezek együttes meglétéből adódik. Itt tehát

szükségszerű viszony áll fenn az előzmények és az eredmények között.

Milyen jellemzői vannak a szükségszerű viszonyoknak?

1./ A szükségszerűség lényegi.

A szükségszerű viszonynek a legfontosabb jellemzője, hogy lényegi. Ez pedig azt jelenti, hogy az adott dolog, jelenség léte vagy nem-léte adódik ebből a kapcsolatból, viszonyból. A dolgoknak ugyanis nagyon sok viszonyuk, kapcsolatuk van, de nem mindegyik döntő hatása van rá nézve. A szükségszerűségből – tehát bizonyos lényeges körülmények meglétéből – mindig be kell következnie valaminek. Ez a bekövetkezés szükségszerűen lehet pozitív vagy negatív irányú. Pozitív irányú szükségszerűségről akkor beszélünk, ha valami létrejön az előzményekből, negatív irányú szükségszerűségről pedig abban az esetben, ha meghatározott tényezők együttléte mellett valami megszűnik. Természetes a létrejövés és a megszűnés dialektikus egységet alkotnak, mert amikor létrejön valami, akkor az előző állapot meg is szűnik és helyébe egy másik állapot születik. Azonban egy adott totalitáson, egységen belül mindig meg lehet különböztetni a létrejövést és az elmulást. Pl. a háború létrejötte a béke megszűnését jelenti, a háború megszűnése pedig a béke létrejöttét. Mégis 1914-ben a világháború kitöréséről, 1918-ban pedig a világháború megszűnéséről beszéltünk.

Vagy például, ha egy nő terhes lesz, és normális körülmények állnak fenn, akkor kb. 9 hónap után szükségszerűen kisbabának kell születnie, tehát létre kell jönnie valaminek (de ugyanekkor meg is szűnik valami; a terhesség.) Ha pedig valakinek a vonat levágja a fejét, szükségszerűen meg kell halnia, tehát meg kell szűnni

valaminek (de itt is létrejön valami).

2./ A szükségszerűség feltétlen, elengedhetetlen.

A szükségszerű viszony további jellemzője, hogy feltétlen, elengedhetetlen, hogy minden esetben bekövetkezik. A szükségszerűségnek ezt a mozzanatát ezért kell kiemelni, mert adott előzményekből egyszerre több dolog, jelenség is bekövetkezik. Ezek azonban nem mind szükségszerűek. Pl. a szemártövis magja, ha megfelelő talajba kerül és a mag csíráképes, ebből feltétlen, elengedhetetlenül következik, hogy kifejlődik belőle a növény. Ez minden esetben végbemegy. De bekövetkeznek itt más viszonyok is, amelyek nem feltétlenek, nem elengedhetetlenek, nem állnak fenn minden esetben. Pl. nem feltétlen viszony már, hogy a szemártövis egy penetesű szomszédságában nőjön ki. Ugyanis egyik esetben penetesű a szomszédsága, másik esetben utilepu, vagy szarkaláb stb. Továbbá a szemártöviset leleghelheti a szamár vagy megszurhatja a disznót, a kutyát, esetleg az embert. Nőhet egyenesen, nőhet ferdén, lehet rajta tíz tövis vagy száz tövis. Ezek is végső soron az előzményekből fakadnak, de nem feltétlenek, nem elengedhetetlenek, nem állnak fenn mindig, ugyanis az egyik esetben így következnek be, a másik esetben pedig úgy.

3./ A szükségszerűség általános.

Ebből a példából következik a székségszerűség következő sajáto-ssága, mégpedig az, hogy a székségszerű általános. Ugyanis csak az a székségszerű, ami a sok eset közül mindig bekövetkezik és a székségszerű mint általános, soha nem egymagában és közvetlenül jelenik meg, hanem mindig általában a sok konkrét egyesén keresztül. Pl. székségszerűség, hogy a meg megfelelő

talajban kicsirázik. Ez egyben általános is, mert minden növény megjénál bekövetkezik, de mindig konkrét, adott növényeknél tapasztalhatjuk csak. Egyes filozófusok a szükségszerűség objektivitását általános jellege miatt tagadják. Igaz, hogy a valóságban mindig konkrét esetekkel találkozunk csak, de a sok konkrét, hasonló módon megjelenve adja az általánost, amelynek általános jellegét éppen az határozza meg, hogy mindig bekövetkezik minden egyesnél és mindig hasonló módon következik be. Egyben mivel mindig bekövetkezik és mindig megvan objektív is.

B./ A véletlen fogalma.

Véletlen az, ami nem adódik, nem következik be elengedhetetlenül az előzményekből. Pl. az elvetett árpa szem kikelhet Magyarországon, a Szovjetunióban vagy Kanadában is. Az azonban már nem elengedhetetlenül szükséges, hogy vagy csak ide vagy csak oda kerülhessen árpa szem.

Milyen jellemzői vannak a véletlen viszonyoknak?

1./ A véletlen nem lényegi.

A véletlen nem lényegi összefüggés, nem lényegi viszony.

Ez pedig azt jelenti, hogy nem határozza meg a dolog létét vagy nem-létét. Pl. az előbb említett árpa szem szempontjából ha megfelelő talajba kerül, nem lényeges, hogy Szeged környékén nő-e fel, vagy Ukrajnában, stb. Az sem lényeges az árpa kikelés szempontjából, hogy 60-70 vagy 110 cm-re nő-e, hogy reggel, délután vagy este vetik-e el, hogy kézzel vetik-e vagy géppel. A véletlen nem határozza meg a dolog minőségét, tartalmát közvetlenül.

2./A véletlen feltételes, esetleges.

A véletlen viszony további jellemzője, hogy feltételes, esetleges, tehát nem elengedhetetlen, nem következik be mindig.

Egyszer fennáll, máskor nem, egyszer így következik be, más-kor pedig úgy. Pl. a háború kitörése minden esetben másképpen történik. Egyszer hadat üzennek, máskor nem. Egyik esetben egy ország támadja meg a másikat, másik esetben több ország. Egyik esetben pár hónapig, másik esetben több évig tart. Előfordul olyan eset is, hogy egyik fél legyőzi a másikat, de előfordul olyan is, hogy a felek döntés nélkül kiegyeznek, stb.

3./A véletlen egyedi.

A véletlent jellemzi az is, hogy egyedi és nem általános.

A dolgoknál, jelenségeknél azt nevezzük véletlennek, ami nem általában következik a dolog lényegéből, ami csak az egyesek-nél fordul elő, tehát nincs meg mindegyiknél. A véletlenre felhozott példák mindegyike ilyen jellegű. Pl. egyedi és véletlen, tehát nem általános a kikelt árpaszem szempontjából, hogy egyenesen vagy ferdén nő, hogy az egyiket lelegeli valamilyen állat, a másik beérik, egyedenként változik az is, hogy az egyikben 20 árpaszem, a másikban 42 árpaszem a termés, stb. Figyelembe kell venni azonban azt, hogy a véletlen mindig egy meghatározott totalitáson, egységen belül jelent csak véletlent és egyedit, és ugyanez vonatkozik a szükségszerűségre is.

C./A szükségszerűség és a véletlen dialektikus viszonya.

Eddig külön vizsgáltuk egymástól elválasztva a szükségszerűség és a véletlen fogalmát. Ez azonban csak a megismerés szem-

pontjából engedhető meg, mert a szükségszerűség és a véletlen soha nem külön, egymástól függetlenül jelennek meg, hanem mindig együtt, egyszerre. A szükségszerű és a véletlen dialektikus egységet alkotnak, kölcsönösen feltételezik egymást, egymás nélkül nem léteznek. A következőkben nézzük meg a szükségszerű és a véletlen dialektikájának főbb ismérveit.

1./A szükségszerű és a véletlen ellentétések.

A szükségszerűség, amiből a dolog léte, lényege adódik, ellentéte a véletlennek, amely csak a dolog felszínét, egy oldalát, időleges állapotát jelenti. A szükségszerű és a véletlen viszonyának ezt az oldalát, tehát az ellentétességet jól megfigyelhetjük a filozófia történetében, ahol a szükségszerű és a véletlen viszonyáról egészen Hegelig, illetve a marxizmusig, kizárólag az ellentétességet mutatták ki. Ez jellemzi a köznap gondolkodást is, ahol a véletlen és a szükségszerű teljesen ellentétesként, abszolút módon kizárják egymást. A marxizmus szerint is ellentmondás van a szükségszerű és a véletlen között, mert egy meghatározott időben, meghatározott helyen, meghatározott körülmények között valami vagy véletlen, vagy szükségszerű, de ezek nem zárják ki egymás létét és mindkettő objektív, szemben más nézetekkel, ahol az ellentmondás kizárólagos és a véletlennek nincs objektív léte.

Engels a "Természet dialektikája" c. művében élesen fellép azok ellen, akik a szükségszerűség és véletlenszerűség ellentétének kizárólagosságát abszolúttá tették, de bírálja azokat is, akik tagadják a véletlen létét és nem különböztetik meg egymástól. "Egy másik ellentét, amelybe a metafizika belebonnyolódott, a véletlenszerűség és a szükségszerűség ellentéte.

Lehet-e élesebb ellentmondás a két gondolati meghatározásnál? Hogyan lehetséges, hogy a kettő azonos, hogy a véletlen szükségszerű és a szükségszerű ugyanugy véletlen is? A józan ész és vele együtt a természetkutatók zöme a szükségszerűséget és a véletlenszerűséget egymást egyszer s mindenkorra kizáró meghatározásoknak tekinti." 14./

"Ezzel ellentétes álláspontot foglal el a determinizmus, - (Engels itt a mechanikus metafizikus determinizmusra gondol, amely csak az okság alapján áll.) - amely a francia materializmusból jutott át a természettudományba és úgy próbál megbirkózni a véletlenszerűséggel, hogy egyáltalában tagadja. E felfogás szerint a természetben csak az egyszerű közvetlen szükségszerűség uralkodik. Hogy ebben a borsóhüvelyben öt borsószem van és nem négy vagy hat, hogy ennek a kutjának a farka öt hüvelyk hosszú és egy hajszállal sem hosszabb vagy rövidebb, hogy ezt a lóhere virágot megtermékenyítette az idén egy méh, amaz nem és hogy éppen ez a bizonyos méh és ebben a bizonyos időben termékenyítette meg, hogy ez a bizonyos szélről elsodort oroszláncszájmag kikelt, amaz nem, hogy engem az elmúlt éjjel hajnali négykor csipett meg egy bolha, nem háromkor vagy ötkor, és pedig jobb vállamon, nem pedig bal lábikrámon; mindezek olyan tények, amelyeket az okok és okozatok széttéphetetlen láncs, a megrendíthetetlen szükségszerűség hozott létre, oly módon, hogy már a később naprendszerre sűrűsödő ködgolyó ugy volt megalkotva, hogy mindezeknek az eseményeknek így és nem másképpen kellett lejátszódnuk..."

...Itt tehát nem a véletlenszerűséget magyarázzák meg a szükségszerűségből, hanem ellenkezőleg a szükségszerűséget erre alacsonyítják le, hogy merő véletlen hozza létre." 15./

A szükségszerű és véletlen ellentmondása objektív, mert objektív a szükségszerű és a véletlen is. Ez az ellentmondás azonban nem abszolút, nem kizárólagos, mert a szükségszerű és véletlen ellentmondása csak egy meghatározott totalitáson belül, meghatározott időben, meghatározott viszonyban áll fenn.

2./ A szükségszerű és véletlen egységben vannak, feltételezik egymást.

A szükségszerű és a véletlen dialektikájának ez rendkívül lényeges vonása és logikusan következik a szükségszerű és véletlen ellentmondásosságából. A szükségszerű és véletlen viszonyának ezt a jellegét különösen a marxizmus mutatta ki és bizonyította be. A véletlen és szükségszerű kölcsönösen feltételezi egymást, mert csak együtt van értelmük. Ugyanis nincs szükségszerű véletlen nélkül, nincs véletlen szükségszerű nélkül. Minden egyes dolognak, jelenségnek megvannak a maga szükségszerű és véletlen viszonyai egyszerre együtt. A szükségszerű csak a véletleneken keresztül jelenhet meg, nincs szükségszerűség önmagában. Pl. az embernek ruházkodnia kell, ez elengedhetetlen szükségszerűség. Ez a szükségszerűség azonban mindig csak a véletlenek tömegén keresztül valósulhat meg. A ruházkodás szempontjából véletlen az, hogy az ember új vagy használt ruhát hord, véletlen az, hogy sötétkék, szürke, barna vagy zöld ruhában jár, véletlen, hogy a legújabb divat szerint öltözködik vagy nem érdekli a divat, vagy, hogy tiszta gyapjú ruhában jár vagy pedig a műszállal kevert ruhákat szereti stb., ezeken a véletleneken keresztül jelenik meg a szükségszerűség és sohasem önmagában, hanem a kettő együtt, egyszerre létezhet csak.

3./ A szükségszerű és véletlen átcsepaphatnak egymásba.

A szükségszerű és véletlen viszonyának ezt a jellegzetességét is a marxizmus mutatta ki, különösen Engels tárta fel Hegel alapján a véletlen és szükségszerűség egymásba való átcsepását. Az egymásba való átcsepás a szükségszerű és véletlen egységből és ellentétességéből adódik. Hogy kell értelmeznünk és mit jelent a szükségszerű és véletlen egymásba való átcsepás? A szükségszerű és véletlen egymásba való átcsepásáról többféle értelemben beszélhetünk.

a./ A szükségszerű és a véletlen egymásba való átcsepása azt jelenti, hogy minden dolog egy bizonyos viszonylatban szükségszerű, egy másik viszonylatban pedig ugyanez a dolog véletlen. Tehát a dolog egy meghatározott szükségszerű viszony egy másik oldalról vizsgálva a saját maga ellentétébe véletlen viszonyba csap át. Ezért mondjuk azt, hogy a véletlen szükségszerű, a szükségszerű pedig véletlen. Nézzük meg ezt egy példán keresztül. Csongrád megye egyik községe 1960 elején termelőszövetkezeti község lett. Ez a dolog egyszerre véletlen is és szükségszerű is. A szocializmust építő Magyarországon elengedhetetlen szükségszerűség a mezőgazdaság szocialista átszervezése, a termelőerők és a termelési viszonyok közötti összhang megteremtése. Ebből a szempontból szükségszerű, de abból a szempontból véletlen, hogy a község előbb vagy később lett szocialista község mint mások, hogy itt először a középparasztok léptek be a közös gazdálkodást jelentő szövetkezetbe, továbbá, hogy három termelőszövetkezet alakult, hogy fejlett állatállománnyal rendelkeztek, hogy pontosan 1960 elején lett termelőszövetkezeti község, nem pedig előbb vagy utóbb. Ezek azonban csak abból a szempontból véletlenek,

hogy a szocialista átalakulásnak elengedhetetlenül be kell következnie. Ha abból a szempontból vizsgáljuk, hogy 1960 elején milyen volt a parasztek hangulata, hogy folyt az agitáció, milyen eredményt értek el a már meglévő termelőszövetkezetek, akkor ezek a dolgok is mind szükségesszerűkké válnak és a véletlen átcsap saját ellentétébe, a szükségesszerűbe.

Vagy vegyünk egy másik példát. A kapitalizmusnak, mint társadalmi rendszernek szükségesszerűen meg kell szűnnie, mert ez következik a társadalom fejlődésének törvényszerűségeiből. Tehát itt a kapitalizmus megszűnése jelenti a szükségesszerűséget. Ennek az általános szükségesszerűségnek szempontjából véletlen, hogy melyik országban szűnik meg először, melyek lesznek azok az országok, ahol legtovább fennmaradhat a kapitalista társadalom. Így véletlen volt a kapitalizmus szükségesszerű megszűnése szempontjából, hogy pont Oroszországban szűnt meg először és 1917-ben. Ez a véletlen azonban szükségesszerű lesz, ha a XX. szd. elején vesszük az imperiálizmus helyzetét, és az I. világháboruban kialakult nemzetközi viszonyokat, valamint az oroszországi állapotokat. Ezek a példák mit mutattak? Azt, hogy egy adott dolog vagy jelenség szükségesszerű is és véletlen is, mégpedig a dolog szükségesszerű jellege véletlenné válik, ha más oldalról, más vonatkozásban vizsgáljuk és a helyzet fordítva is fennáll a véletlen szükségesszerűvé lesz. Ez azonban általában nem abban a konkrét vonatkozásban következik be, hanem a dolog, jelenség egy másik oldaláról. Általában ilyen értelemben beszélünk a véletlen és a szükségesszerű egymásba való átcsapásáról, tehát nem egy megadott vonatkozásban, hanem más-más vonatkozásban.

b./ A szükségszerű és véletlen egymásba való átcsepásáról beszélhetünk azonban teljesen egy vonatkozásban is, egy meghatározott viszonyon belül, tehát egy dolognál nem a különböző oldalak jelentik a szükségszerűt és a véletlent, hanem egyazon oldal. Pl. az állatoknál az állat a főbb faji tulajdonságokat örökli. Ezek az öröklött tulajdonságok szükségszerűek, ezek határozzák meg az állat viselkedését, amelyek azonban a környezethez való alkalmazkodás véletlen egyedi eseteiben realizálódnak. A véletlenek (a környezethez való alkalmazkodás), egy ponton átcsepnek szükségszerűségbe és az állatnak új tulajdonságai lesznek, amelyek kiszorítják a régi tulajdonságokat, a véletlenek szükségszerűkké, a szükségszerűek véletlenekké válnak. Vagy egy másik példa. A növény szempontjából véletlen, hogy a talaj felszínére, 1,2,3,4,5 cm mélyre kerül-e a földbe. Azonban a véletlen itt is szükségszerűvé válhat, mert ha pl. az árpaszem 50 cm-re vagy 100 cm-re kerül a földbe, akkor ez a véletlen válik szükségszerűvé, mégpedig szükségszerűen lehetetlenné teszi az árpaszem kifejlődését.

A szükségszerű és véletlen egymásba való átcsepása, mint ezt a példák is mutatják, objektív és dialektikus viszony. Általában egy dolognál, jelenségnél akkor beszélünk a véletlen és a szükségszerű egymásba való átcsepásáról, ha ugyanezen egy dolog más viszonyban jelent véletlent és más viszonyban jelent szükségszerűt. Előfordulhat azonban olyan eset is, hogy egy dolognál ugyan ebben az egy vonatkozásban jelent valami szükségszerűt és véletlent is, de természetesen nem egy időben egyszerre, és ez a ritkább.

D./ A szükségszerű és a véletlen a dialektika néhány kategóriájának a tükrében.

A szükségszerű és a véletlen fogalmának és dialektikájának a megértését megkönnyíti, ha más oldalról, a dialektika más kategóriáinak a segítségével is megvizsgáljuk viszonyukat, mert végső soron csak így érthetjük meg teljes egészében a szükségszerű és a véletlen összefüggését.

1./ A szükségszerű és a véletlen mint az általános és az egyes.

A szükségszerűnek és a véletlennak az általánossal és egyes-sel való hasonlóságát már az eddigi példák is mutatták. A szükségszerűt jellemezte az, hogy általános, a véletlent pedig, hogy egyes, egyedi. Amint az általános mindig csak az egyesekben, az egyeseken keresztül létezhet, úgy a szükségszerűség is csak a véletlenekben, a véletleneken keresztül mutatkozhat meg. Ha vesszük a szükségszerű és véletlen sok helyen felhasznált példáját, azt, hogy szükségszerűen minden embernek meg kell halnia, de véletlen, hogy mikor, milyen körülmények között hal meg, akkor itt is az általános és az egyes viszonyával találkozunk. Általános jelenség, hogy minden egyes ember meghal, de a halál sohasem általában következik be, hanem mindig a konkrét egyeseken, az egyedin keresztül. Az általános (szükségszerű) meghalás a tüdőbaj, szívbaj, baleset, rák, végelgyengülés, gyilkosság, stb. egyedi (véletlen) eseteiben következik be, válik valóra.

A revizionizmusnak és a dogmatizmusnak a fő ismeretelméleti hibája, hogy a szükségszerűt és a véletlent, mint az általánost és az egyest nem ismeri fel helyesen, nem dialektikusan szemléli. A revizionista csak az egyedi, véletlen jelenségeket veszi

figyelembe, elhanyagolja az általánost, a szükségszerűt, sőt végső soron tagadja is. A dogmatikus pedig csak a szükségszerűt, az általánost látja mindenhol, mindenütt, nem veszi észre a véletlen, egyedi eseteket, ezek hatását, tagadja fontosságát. Népi demokráciánk története igazolja, hogy milyen hibák származnak a szükségszerűnek és a véletlennek, mint az általánosnak és az egyesnek a nem helyes ismeretéből és antidiialektikus felfogásából. A szükségszerű és véletlen, tehát rendkívüli módon hasonlít az általánosra és az egyesre, de ezekkel nem azonosak, mert más oldalról, más szempontból tükrözik a valóság összefüggéseit, és a valóság összefüggéseinek más oldalát, más jellegét jelentik. Történetesen a véletlen és a szükségszerű dinamikus jelleget mutat meg, az általános és az egyes pedig egy állapotot, strukturális viszonyt.

2./ A szükségszerű és a véletlen mint a lényeg és jelenség.

A szükségszerű és a véletlen viszonya, egy bizonyos vonatkozásban a lényeg és a jelenség viszonya. A szükségszerű és a véletlen ismeretelméleti szempontból felel meg a lényeg és a jelenség viszonyának. A dolgoknál, jelenségeknél, a szükségszerűséget mindig a belső lényeg jelenti, a véletlent pedig a külső, megnyilvánuló jelenség. Amint a szükségszerű mindig a véletlenekben jelenik meg, úgy a lényeg is mindig csak a jelenségen keresztül található meg. Pl. edve van számunkra a következő jelenség: Reggel sok embert látok a villamoson, buszon, gyalogosan sétálni. Egyesek visznek a kezükben valamit, mások nem. Egyesek barna ruhában vannak, mások szürkében, kékben, egyesek közülük nők, mások férfiak. Vannak, akik beszélgetnek, mások hall-

getnek, vannak, akik nagyon sietnek, akik kevésbé sietnek, stb.stb. Ezek mögött a jelenségek mögött milyen lényeg rejlik? Az, hogy az emberek dolgoznak és mindenkinek el kell jutni a munkahelyére. Az emberek eljutása szükségzerű, de véletlen már ebből a szempontból, hogy hogyan, milyen körülmények között jutnak el a munkahelyükre. Vagy, ha a történelem menetét vizsgálják, akkor a politikai, kulturális események, jelenségek nagy halmazával találkozunk. A különböző politikai, kulturális, stb. változások mögött mindig megtalálható a gazdasági szükségzerűség, ami a lényegét, az alapját adja a társadalmi változásoknak.

Akkor, amikor az ember meg akarja ismerni a valóságot, sohasem a jelenséget kell csak megismernie, hanem a jelenség mögött fel kell tárnia a lényegét. Ilyen értelemben szokás arról beszélni, hogy a tudomány ellensége a véletlennek. Itt ugyanis nem arról van szó, hogy a tudománynak tagadni kell a véletlent, hanem arról, hogy a szükségzerűségeket kell felismerni, azaz, a jelenségen túl kell menni és a lényegét kell feltárni és megismerni.

3./ A szükségzerű és a véletlen mint a tartalom és forma.

A szükségzerű és a véletlen viszonya megfelel a tartalom és a forma dialektikájának. Amint a dolog lényegét, legfőbb tulajdonságát a tartalom jelenti és ez a formán keresztül mutatkozik meg, ugyanúgy a szükségzerűség is a dolog lényegét adja és a véletlenül keresztül jelenik meg. Ezért szoktuk a véletlent úgy meghatározni, mint azt a formát, azt a módot, ahogyan a szükségzerűség bekövetkezik, röviden, a véletlen a szükség-

szerűség megnyilvánulási formája. A szükségszerű és a véletlen viszonyának a tartalom és a formán keresztül való jellemzése azért fontos, mert itt mutatkozik meg a véletlen szerepének, valamint objektív jellegének óriási hordereje. Ugyanis erről van szó, hogy a forma nemcsak passzív függvénye a tartalom követelményeinek, hanem aktívan vissza is hathat a tartalomra. Ugyanez vonatkozik a véletlenre is. A véletlennek a szerepe nem csupán abban van, hogy rejtje keresztül jelenik meg a szükségszerű, hanem abban is, hogy hatással van magára a szükségszerűségekre is. Mégpedig olyan formán, hogy a véletlenek késleltethetők vagy gyorsíthatók a szükségszerűség bekövetkezését, továbbá torzíthatók olyannyira, hogy a véletlenek átcsaphatnak eszjáték ellentétükbe és szükségszerűen lehetetlenné teszik a szükségszerűség bekövetkezését. Ez abból adódik, hogy habár a tartalomnak rendkívül sok formája lehetséges, végső soron el lehet jutni egy olyan formához, ami már más tartalmat jelent és ugyanez vonatkozik a szükségszerűre és a véletlenre. A szükségszerűnek nagyon sok véletlen megnyilvánulási formája van, de egy bizonyos ponton túl már a véletlen átváltozik szükségszerűvé. Nézzük meg ezt néhány példán keresztül. Az elvetett növény szempontjából véletlen, hogy 1,2,3,4,5 cm-re kerül a földre. Azonban ezek a véletlenek csak egy ideig lesznek véletlenek, mert ha már 100 cm mélyre kerül a földre, ez a véletlen válik szükségszerűvé. Vagy egy másik példa: A barátságnek, mint tartalomnak megvannak a maga megnyilvánulási formái. A bizalmosság, az őszinteség, a segítség, egymás ügyei iránti érdeklődés, stb.stb. Ezek a formák azonban visszahathatnak a tartalomra, ugyanis, hogy a barátság mélységét növelik vagy csökkentik, de úgy is, hogy azt megszüntetik és ellenségeskedést hoznak létre. Mert pl. a túlzott bizalmaskodás és őszinteség egyfokozott

átcsaphat tapintatlanságba, a segíteni akarás kényelmetlenségbe, akadályok gördítésébe, a kritika pedig rágalomba és ezek a véletlenek a szükségszerűséget megszüntethetik és új szükségszerűséget hoznak létre, amely éppen ellentéte az előzőnek.

Itt pedig bizonyos szempontból érvényesül a mennyiség és a minőség kategóriája is, mert tartalom is és a szükségszerű is, mint adott minőségek, a formák és a véletlenek egy meghatározott mennyiségen keresztül jelenhetnek csak meg. Ezen belül változhatnak a formák, változhatnak a véletlenek, de amikor a forma változása és a véletlen változása elér egy meghatározott mértéket, átcsap saját ellentétébe, a véletlen szükségszerűvé lesz, a forma pedig tartalomná válik. A szükségszerű és a véletlen dialektikájának ez a mozzanata a gyakorlat szempontjából jelentős. Ugyanis a véletleneket is mindig figyelembe kell venni, mert a szükségszerűséget befolyásolhatják, továbbá a véletlenek teszik lehetővé az ember számára, hogy ne fatalisztikusan szemlélje a dolgok menetét, hanem képes legyen bizonyos mértékig a dolgok menetébe beleszervezködni. Hogy ez mit jelent, azt majd a társadalmi szükségszerűségek és véletlenek tárgyalásánál fogjuk bővebben megvizsgálni, de ennek érzékeltetésére nézzük meg a következő példát. Minden szocializmust építő országnak a gazdasági életben elengedhetetlen szükségszerű kötelessége a nehézipar elsődleges fejlesztése. A nehézipar fejlesztésének, mint szükségszerűségnek és tartalomnak több megvalósítható, ebből a szempontból véletlen formája van. Ilyen véletlen formák, hogy az alapanyag előállítását fejlesztik-e elsősorban, vagy a kohászatot, vagy a gépgyártást, ezen belül is a sok anyagot felhasználó, kevésbé munkigényes termékek előállítását, vagy a kevés anyagot igénylő mun-

keigényes termékek gyártását növelik elsősorban. Ezek között a formák, tehát a szükségyszerűség szempontjából véletlenek között választani lehet és az ember számára ez teszi lehetővé, hogy beavatkozzon a dolgok menetébe. Azonban ezek a véletlen formák kihatással vannak a szükségyszerűségre is, és az embernek minden körülmény között, helyesen kell megválasztani a formákat, tehát a szükségyszerűség szempontjából a véletleneket. Népi demokráciánk gazdasági politikájában az elért nagy eredmények mellett 1957-ig számos hiba is becsúszott, ugyanis a szükségyszerűség megnyilvánulási formái közül nem mindig a legmegfelelőbbeket választottuk. Elsősorban a munkaigényes, kevés alapanyagot igénylő iparágakat kellett volna fejleszteni és ez nem történt meg. A jelenlegi második 3-éves tervünk és a második 5-éves tervünk ezt a fogyatékoságot küszöböl ki, amikor a nehéziparnak csak bizonyos ágát fejleszti nagy ütemben és főcéljaként az ipar szerkezeti átalakítását tekinti, ami azt jelenti, hogy a nehéziparon belül is elsősorban a feldolgozóipart, különösen a gépgyártást fejlesztjük és ennek is a sok munkát és kevés alapanyagot igénylő ágait. Mindkét esetben eleget tétünk a szükségyszerűségnek, mégis más hatása lett az egyik esetben is és a másik esetben is. Tehát a véletleneknek nagy szerepük van és mindig figyelembe kell venni ezeket, természetesen a szükségyszerűség ismerete nélkül, a véletlen magában nem ér semmit.

Összefoglalva tehát a szükségyszerű és véletlen dolgok, jelenségek közötti viszonyt jelent. Mindkettő objektíven létezik, dialektikus egységet alkotnak, amit az jellemez, hogy ellentmondás van közöttük, ugyanakkor egységben vannak, átcsoporthatnak egymásba, bizonyos vonatkozásban megegyeznek az általános és az

egyes, a lényeg és a jelenség, a tartalom és a forma dialektikájával. A szükségszerűnek és a véletlennek a gyakorlat, a tudományok fejlődése szempontjából van óriási jelentősége.

2.

Szükségszerűség kapcsolata a törvényszerűséggel és oksággal.

Már több helyen utalás történt arra, hogy a determinizmuson belül szoros kapcsolat van a szükségszerűség, a törvényszerűség és az okság között. Köznapi értelemben és a filozófiában is nagyon sokáig ezeket a fogalmakat azonosították, nem különböztették meg egymástól, sőt egyesek a marxista filozófián belül ma sem tesznek különbséget pl. a szükségszerűség és a törvényszerűség között. Miután a szükségszerű és a véletlen fogalmát megismertük, vizsgáljuk meg, hogy milyen kapcsolat van a szükségszerűség, a törvényszerűség és az okság között.

Mint már előbb is említettük, az okság olyan viszonyt, kapcsolatot jelentett, ahol egyik dolog, jelenség kiváltott egy másik dolgot, jelenséget. A törvényszerűség szintén dolgok, jelenségek közötti kapcsolat, amelyre jellemző, hogy szükségszerű, belső, lényegi, általános, tartós, szilárd, megismétlődő és azonos.

A./Különbség:

Milyen különbség van tehát a szükségszerűség és az okság, valamint a törvényszerűség között? A szükségszerűség annyiban különbözik az okságtól, hogy az okság csak két dolog közötti pillanatnyi viszonyt fejez ki, a szükségszerűségnél pedig egész sereg oksági viszonyról van szó és a szükségszerűség maradandó.

döbb, állandóbb és általánosabb. A törvényszerűségtől pedig olyan formán különbözik a szükségszerűség, hogy a törvényszerűség még a szükségszerűségnél is általánosabb, mert csak azok a szükségszerűségek jelentenek egyben törvényszerűségeket is, amelyek maradandók, ismétlődnek. A legtöbb szükségszerűség egyben törvényszerűség is.

A szükségszerűség, a törvényszerűség és az okság különbségét talán a következő példa szemlélteti helyesen: Az első világháború kitörésének a magyarázatát a következő formában kaphatjuk meg az okság, a szükségszerűség és a törvényszerűség alapján. Akik csak a pillanatnyi okok alapján vizsgálták a háború kitörését, azok szerint a háború oka Ferenc Ferdinánd trónörökös boszniai meggyilkolása volt. A felszínes, nem marxista magyarázatnál ennél tovább nem tud elmenni, és a közvetlen oka a háború kitörésének valóban a trónörökös meggyilkolása volt. Azonban, ha más tényezők nem játszottak volna közre, akkor a trónörökös meggyilkolását nem követte volna háború, azaz a háború kitörése nem szükségszerűen Ferenc Ferdinánd meggyilkolásából következett. Miből következett szükségszerűen 1914-ben a háború kitörése? Szükségszerűen az 1914-re kialakult nemzetközi helyzetből. Abból, hogy Németország nem nyugodott bele, hogy kimaradt a gyarmatokról, hogy Ausztria-Magyarország uralkodó körei is hódítani akartak, hogy az Antant-hatalmak is készültek a háborúra stb.stb. Mindezek szükségszerűen a háború kitöréséhez vezettek. Azonban a háború kitörésében törvényszerűség is érvényesült, mégpedig az a törvényszerűség, amit Lenin tárt fel az imperializmusról, mint a kapitalizmus utolsó szakaszáról. Lenin kimutatta, hogy az imperializmus korában a különböző tőkés országok egyenlőtlenül fejlődnek és

az ujjonnan fejlődésnek indult országok követelik a világ újra-felosztását, amibe a többi országok nem egyeznek bele, éppen ezért az imperializmus korában a háborúk elkerülhetetlenek.

Ez a törvényszerűség érvényesült az első és a második világháború kitörésénél is. Természetes napjainkban az imperializmusnak ezt a törvényszerűségét a szocialista világrendszer megjelenésével és kialakulásával a két világrendszer békés együttélése válthatja fel, ez azonban azon is múlik, hogy képesek-e a tőkés országok vezető körei a nukleáris háború borzalmait és az ebből adódó beláthatatlan következményeket magukra nézve mérlegelni és ennek megfelelően a legszükségesebbeket megtenni a világbéke érdekében, továbbá a világ népei mennyire tartanak ki a béke mellett.

Még egy példán keresztül nézzük meg a szükségszerűség különbözőségét az okságtól és a törvényszerűségtől. Már az ősember tudta ezt, hogy ha két száraz fadarabot összedörzsöl, akkor végső soron a fa meggyullad. Itt tehát a fa meggyulladásának az oka a két fa összedörzsölődése. Ebben az esetben milyen szükségszerűségről van szó? Arról a szükségszerűségről, hogy bármilyen testeket dörzsöljünk is össze, ott szükségszerűen hő keletkezik. De ugyanitt törvényszerűség is érvényesül, mégpedig az a törvényszerűség, hogy az energia egyik formája átalakulhat az energia másik formájává, jelen esetben a mozgási energia átalakult hőenergiává. Tehát itt a különbség abban van, hogy az okosság az mindig egyedi konkrét viszony, a szükségszerűség már általánosabb, a törvényszerűség pedig még ennél is általánosabb.

B./ Megjegyzés:

A szükségszerűség, az okság és a törvényszerűség között azonban nemcsak különbség van, hanem bizonyos egybeesés is. Az okságnál megtalálható a szükségszerűség is, még pedig az ok szükségszerűen kiváltja az okozatot, ugyanezért maga az okság törvényszerűség is, mert az ok és okozat között törvényszerű kapcsolat áll fenn.

A szükségszerűség magában foglalja az okságot, mégpedig több ok okozati viszonyt is, ugyanezért itt is érvényesülnek törvényszerűségek is, pl. a szükségszerű és a véletlen viszonyában meghatározott törvényszerűségek hatnak. Végül pedig a törvényszerűségben is megtalálható az okság is és a szükségszerűség is. Ugyanis a törvényszerűség szükségszerűség is, mégpedig olyan, amely állandóan ismétlődik. De a törvényszerűségben benne van az okság is, mert egyrészt, mint az előbb említettük a szükségszerűségben, - amelyet a törvényszerűség magában foglal - benne vannak az oksági viszonyok, másrészt a törvényszerűen bekövetkezett dolgoknak mindig vannak okai, tehát fennáll az okság.

De az itt ismertetett álláspontot vádolni lehet azzal, hogy az okságot túlságosan lecsúszított "pillanatnyi viszonyoknak" tekinti. Ennek a vádnak van bizonyos jogalapja, mert az okságról itt csak szűkebb értelemben beszéltünk. Ugyanis szokás az okságról bővebb értelemben is beszélni, mégpedig olyan formán, hogy az oksági viszonyban, (ahol az egyik dolog kivált egy másik dolgot) megkülönböztetünk külső, belső okokat, feltételeket, és ható vagy kiváltó okot. Véleményünk szerint az okság értelmezésének jobban megfelel a szűkebb értelmezés, mert az okság bővebb értelmezése nem különül el a szükségszerűség-

től. Ezt a véleményt látszik igazolni Engels álláspontja is, aki bírálja a mechanikus materialistákat, mert nem tesznek különbséget a szükségszerűség és az okság között, illetve tagadják a véletlen objektivitását.^{16./}

Ezt a kérdést természetesen nem lehet lezártnak tekinteni és mi is csak olyan igényrel lépünk fel, hogy a lehetséges megoldások egyikét adjuk. A két példa, amit ennek illusztrálására felhoztunk, ezt az álláspontot igazolja.

III.

Társadalmi szükségszerűségek és véletlenek.

A szükségszerűnek és a véletlennek az emberi tevékenység, a társadalmi gyakorlat szempontjából van óriási jelentősége és fontossága. Itt vetődik fel az a kérdés, hogy mi az ember viszonya ezekhez a szükségszerűségekhez és törvényszerűségekhez. A marxizmus előtt és még napjainkban is voltak és vannak olyan nézetek, amelyek szerint a társadalomban egyáltalán nem érvényesülnek belső szükségszerűségek és törvényszerűségek. Ezek szerint a nézetek szerint vagy az isten akaratától függ a társadalom élete, és itt a szükségszerűséget felváltja a fatalizmus, vagy az emberek akaratától, amely szintén tagadja a szükségszerűséget és helyette a voluntarizmust helyezi a társadalomba, amely szerint a társadalom a káosz, a zűrzavar, az önkény területe.

Marx, Engels és Lenin bebizonyították, hogy a társadalomban is érvényesülnek szükségszerűségek és törvényszerűségek, feltárták, melyek ezek a főbb szükségszerűségek, továbbá rámutattak arra, hogy az ember felismerve ezeket a szükségszerűségeket, hozzáértéssel a saját szolgálatába állíthatja.

a./Szükségszerűségek és az ember cselekedete.

A szükségszerűségek az ember cselekedetére vonatkoztatva azt jelentik, hogy az embernek ezeket elengedhetetlenül be kell tartania, ha a cselekvés lehetőségét továbbra is meg akarja őrizni, vagy eredeti célkitűzésének megfelelő eredményt akar elérni. Más szavakkal, a szükségszerűség az ember számára abból adódik,

hogy az őt környező objektív valóságnak (természet, társadalom) megvannak a maga sajátosságai, törvényszerűségei, fejlődési folyamatai. Akkor, amikor az ember kapcsolatba kerül a környezetével, a környezete megszabja, hogy mit cselekedhet és mit nem cselekedhet, az embert körülvevő környezet sajátosságaiból elengedhetetlenül következik az ember cselekedetének az iránya, tendenciája. Tehát, hogy az embert környezete meghatározott irányu cselekedetre determinálja, nevezzük szükségyszerűségnek. Természetes, itt csak az ember cselekedetével kapcsolatos szükségyszerűségekről van szó, mert a szükségyszerűség általában mint erről már más helyütt említés történt, objektív, lényeges, elengedhetetlen viszony két dolog vagy két jelenség között, a jelen esetben pedig csak az objektív valóság tulajdonsága és az ebből elengedhetetlenül adódó emberi cselekedet közötti szükségzerű viszonyról fogunk beszélni.

b./Hogyan jönnek létre a társadalmi szükségyszerűségek.

Az anyagformák fejlődésének a legnagyobb fokán az ember, az emberi társadalom áll. Az ember más, nála fejletlenebb élőlényekből alakult ki és a tagadás tagadása törvényszerűségének megfelelően megszekítást, minőségi ugrást jelent az élőlények fejlődésében, de ugyanekkor megszüntetve megőrzött bizonyos sajátosságokat, jellemzőket, amelyek folytonosságot jelentenek az élőlények fejlődésében. Ilyen folytonosságból fakadó fontos jellemző és sajátosság, amely az embernél is megtalálható, hogy az élőlények fennmaradását az ösztönök biztosítják, amelyek a környezethez való alkalmazkodás eredményei. Minden élőlénynél, így az embernél is legfontosabb ösztön a létfenntartás ösztöne.

A létfenntartás ösztöne természetesen egészen más jellegű az embernél, mint az állatnál és a létfenntartási ösztön élessége, megnyilvánulása a társadalomtól erősen befolyásolt.

Létfenntartási ösztönétől hajtva minden ember élni akar.

Ahhoz, hogy az ember az életét képes legyen fenntartani, szükségesek bizonyos feltételek, pontosabban létfeltételek. A létfeltételek biztosításánál és megszerzésénél döntő különbség van az ember és az állat között. Az állat számára a létfeltételek adottak, az embernek viszont elő kell szokat állítani, illetve meg kell teremtenie. A létfeltételek biztosítása vagy megteremtése a termelés útján történik, a termelés, vagy a munka pedig kizárólagosan csak társadalmi tevékenység. Ebből következik, hogy az ember számára végső soron minden szükségyszerűség társadalmi szükségyszerűség. Az ember cselekedetét tehát a társadalmi szükségyszerűségek határozzák meg. Azonban a társadalmi szükségyszerűségek mellett elengedhetetlenül figyelemmel kell lenni más természeti és biológiai szükségyszerűségekre is.

1.

Természeti szükségyszerűségek.

Akkor, amikor az ember cselekszik, mint a természethez tartozó természeti lény, szükségyszerűen csak úgy maradhat fenn, ha cselekedeteinél figyelembe veszi az objektív valóság sajátosságait, tulajdonságait és ezek alapján végzi tevékenységét. Az állatoknál is találkozhatunk ehhez hasonló szükségyszerűséggel, amit a környezethez való alkalmazkodás törvénye fejez ki és ami az állatoknál egyedenként történik és spontán jellegű, ösztönös folya-

mat. Az ember "környezethez való alkalmazkodása" (természet-
hez), a természet átalakításával megy végbe, az ember a környe-
zetet alakítja át a saját létének megfelelően, ez pedig tudá-
tosan és társadalmilag történik. Akkor, amikor az ember a kör-
nyezetét átalakítja, egyben saját magát is átalakítja.

Az embereknek cselekedeteiknél tehát mindig tekintettel kell
lenniük a természet szükségszerűségeire. A következőkben néhány
példán keresztül nézzük meg azt, hogy milyen természeti szükség-
szerűségek figyelembe vétele kötelező az ember számára. Itt
elsősorban az anyag fejlődésének, változásának legáltalánosabb
törvényszerűségeiről van szó.

Ilyen természeti szükségszerűségek, hogy az ember nem ugrik
le a magas szakadékról, sem a hetedik emeletről, azért, hogy
előbb érjen el valami kitűzött célhoz. Ugyanis a gravitáció
törvényszerűségéből adódóan szükségszerűen darabokra szúródna
és meghalna. Természeti szükségszerűség, hogy az ember nem tud
repülni, éppen ezért nem akar az egyik hegy tetejéről a másik-
ra átszállni. Természeti szükségszerűségből adódik, hogy az em-
ber nem megy bele a tűzbe, nem akarja a követ megenni, nem akar
gyalog átkelni az óceánon, nem akarja a föld forgását megakadá-
lyozni, a fákat pusztán kézzel tüvestől kitépni. Ezek és még ezek
mellett más esetek is mind természeti szükségszerűségek, amelye-
ket be kell tartanunk és amelyek betartása szinte ösztönyszerű
és magától értetődik. Természetes az ember ismerve ezeket a
szükségszerűségeket és ezek feltételeit, kiküszöbölheti esetlegesen
kártékony, romboló hatásukat, egyben saját érdekeinek megfelelő-
en fel is használhatja. A természeti szükségszerűségek az ember-
hez való viszonyukban kétfélék: Többségük az embernél a biológiai

szükségyszerűségeken keresztül hat, s egészen kis részük függetlenül a biológia nélkül is keretet szab az ember cselekedetének. (Társadalmi vonatkozásban a földrajzi környezet szerepe.)

2.

Biológiai szükségyszerűségek.

Az ember biológiai lény és cselekedetére, főleg pedig annak eredményére és következményeire az objektív valóság általános, természeti törvényszerűségei mellett hatással vannak az objektív valóság egy szűkebb területének a törvényszerűségei is, mégpedig a biológia törvényszerűségei. Akkor, amikor az ember cselekszik, cselekedetét a biológia törvényszerűségei is szükségyszerűen meghatározzák. Tehát szükségzerű viszony áll fenn az ember mint biológiai lény és az ember cselekedetei között.

A biológiai szükségyszerűségekkel kapcsolatban le kell szögezni, hogy átmenetet jelentenek a természeti és társadalmi szükségyszerűségek között. Szinte lehetetlen a határvonalat meghuzni, hogy hol végződnek a természeti és hol kezdődnek a biológiai szükségyszerűségek. Természeti szükségyszerűségek általában a biológián keresztül hatnak. A biológiai szükségszerűségek mintegy alapját adják a társadalmi szükségszerűségeknek. Azonban csak az alapját adják, mert a társadalmi szükségszerűségek már egy magasabbrendű mozgásforma területén valósulnak meg, de erre a későbbiekben visszatérünk.

Helyek azok a szükségszerűségek, amelyek betartása a biológia törvényeiből adódik? Ilyen szükségszerűségek; hogy minden embernek táplálkoznia, s az évszaknak megfelelően ruházkodnia kell. Biológiai szükségszerűség továbbá az ember számára a tisztálko-

dás, a betegségek elleni védekezés, a felfenntartás ösztönéből fakadó szükségszerűségek stb.stb.

A biológiai szükségszerűségek az embernél a társadalmi szükségszerűségeken keresztül hatnak. Az ember mint biológiai lény csak a társadalomban maradhat fenn. A társadalmi szükségszerűségektől független biológiai szükségszerűségek hatása az ember cselekedetére a társadalmi szükségszerűségekhez mérten elenyésző. Éppen ezért a szociál-darwinizmusnak a tanításában egy fikeronyi igazság sincs, mert ez minden társadalmi eseményt az állatvilágban érvényesülő biológiai törvényszerűségekből, a létért való küzdelemből stb. akar magyarázni.

3.

Társadalmi szükségszerűségek.

Mivel az ember társadalmi lény, ebből következik, hogy ennek az anyagformának a törvényszerűségei hatnak legáltalánosabban az ember cselekedetére, ezek befolyásolják az ember életét, tevékenységét, más szavakkal, ezek a meghatározók. A társadalomnak mint anyagformának a mozgásformája a társadalmi mozgás. A társadalmi mozgás legfőbb sajátossága a termelés, az emberek ebből fakadó viszonyai, (politikai, stb. viszonyok) és a tudat; (a gondolkodás, érzésvilág vagy általában szellemi, pszichikai tevékenység.)

A társadalmi szükségszerűségek a biológiai szükségszerűségekből jöttek létre, amelyek alapjukat képezik a társadalmiaknak, de azokhoz képest minőségileg újat, magasabbrendűt jelentenek.

A társadalmi szükségszerűségek három nagyobb csoportját különböztetjük meg, úgy mint: gazdasági, politikai és tudati szükségszerűségek.

A./ Gazdasági szükségszerűségek.

Az ember és az emberek cselekedetét meghatározó szükségszerűségek között végső soron a gazdasági szükségszerűségek a meghatározók, a legalapvetőbbek. A következőkben nézzük meg, hogyan jönnek létre a társadalmi, de elsősorban a gazdasági szükségszerűségek.

Az embernek is, mint minden más élőlénynek ez a célja, hogy fennmaradjon, élhessen. Azonban az ember nemcsak egyszerűen élni, létezni akar, hanem mindig szebben és jobban akar élni. Minden emberi cselekedetnek végsősoron - eltekintve az elmebetegektől - ez a mozgatója és rugója, ez pedig messzemenően a materializmust igazolja. Az azonban már más kérdés, hogy ki mit tart a szebb és jobb életről. Egyesek az anyagi javakban látják a szebb és a jobb életet, - minimális anyagi javakra mindenkinek szüksége van - mások az eszmékért, vagy a népért való küzdelemben, ismét mások a szórakozásban vagy a munkában stb. Mivel az ember tudattal rendelkező lény, beállítottságától, ismereteitől, környezetétől, pszichikumától, végső soron pedig osztályhelyzetéből fakadó tudatától függ, hogy mit tart helyesnek és jónak a saját maga számára. Akkor, amikor az ember cselekszik, cselekedetét közvetlenül a tudata határozza meg, ami persze végső soron anyagi létének helyes vagy helytelen tükröződése és cselekedetének éppen ezért a léte a végső meghatározója. A társadalmi törvényszerűségek, mint Engels ezt több helyen felvázolta, az emberek cselekedeteiből jönnek létre. A társadalmi törvényszerűségek és egyben szükség-szerűségek létrejöttét Engels a következőképpen határozta meg:

"Az emberek maguk csinálják történelmüket, de eddig nem közös akarral, közös terv szerint, még egy meghatározott, körülhatárolt adott társadalomban sem. Törekvéseik keresztezik egymást a mindenkiben a társadalmakban éppen ezért a szükség-szerűség uralkodik, amelynek kiegészítése és megjelenési formája a véletlen. Az a szükségszerűség, ami itt minden véletlenül keresztül érvényesül, végül is megint a gazdasági szükség-szerűség." 16/a.

Engels itt utal tehát erre, hogy a társadalmi szükségszerűségek elsősorban és végső soron gazdasági szükségszerűségek.

A marxizmus fő érdeme a társadalom-tudományok területén abban van, hogy kimutatta, hogy a társadalom fejlődését és az ember cselekedetét is elsősorban és végsősoron gazdasági tényezők határozzák meg. Gazdasági szükségszerűségek végsősoron történő meghatározó jellege nagyon szép világos, érthető megfogalmazást kap Engels egyik J.Blochoz írt levelében:

"...Materialista történetfelfogás szerint a történelemben vég-sőfokon a való élet termelése és újratermelése a meghatározó mozzanat...Történelmünket magunk csináljuk, de először is nagyon is meghatározott előfeltételek és körülmények között. Ezek között végül is a gazdasági feltételek a döntőek." 17./

Ugyan ebben a levelében Engels más oldalról is válaszol a társadalmi szükségszerűségek létrejöttének a folyamatát is.

"Másodszor azonban a történelem úgy készül, hogy a végeredmény mindig sok egyes akarat összeköttetéséből származik. Ezek mindegyikét megint egész sor sajátos feltétel teszi azzá, ami: vagyis szüntelen egymást keresztező erő, az erőparallelogrammák-

nak végtelen csoportja működik, melyek eredője - a történelmi eredmény - ismét úgy tekinthető, mint egy, a maga egészében tudat és akarat nélkül működő hatalom terméke. Mert az, amit minden egyes ember akar, mindenki más megakadályozza és azt, ami kielekül, senki se akarta. Így az eddigi történelem természetfolyamat módjára játszódik le és lényegében ugyanazoknak a mozgási törvényeknek van alávetve, mint az. De abból, hogy az egyes akaratok - minden egyes ember azt akarja, amire testi szervezete és külső, végső soron gazdasági körülmények (vagy saját személyes körülményei vagy általános társadalmi körülmények) hajtják - nem azt érik el, amit akarnak, hanem összesítő átlagban közös eredőben olvadnak össze, ebből még nem szabad azt következtetni, hogy értékük nullával egyenlő. Ellenkezőleg mindegyikük hozzájárul az eredőhöz és ennyiben belefoglaltatik az eredőben." 13./

Az itt ismertetett Engels idézetek egyrészt megautatták, hogyan jönnek létre a társadalmi szükségszerűségek, másrészt pedig, hogy a gazdasági szükségszerűségeknek van végsősoron meghatározó szerepük. Miből következik az, hogy a gazdasági szükségszerűségek a végsősoron meghatározók?

a./ Először abból, hogy az ember csak úgy képes létét biztosítani, ha termel, vagy más szóval kifejezve, gazdasági tevékenységet folytat. Ugyanis az ember számára a természet nem adja készen a létfenntartásához szükséges dolgokat, az embernek ezeket elő kell állítani. Amint Sztálin írja: "Ahhoz, hogy az emberek élhessenek, élelemmel, ruházattal, lábbelivel, lakással, tüzelővel stb. kell rendelkezniük, ahhoz, hogy ezek az anyagi javak rendelkezésükre álljanak, elő kell állítani azokat, előállításukhoz

viszont munkaeszközökkel kell rendelkezni, amelyek segítségével az emberek élelmet, ruházatot, lábbelit, lakást, tüzelőt, stb. állítsanak elő, érteni kell ezeknek az eszközöknek az előállításához és tudni kell bánni velük."19./

b./ Másodszor a filozófiai alapkérdésének materialista eldöntéséből következik a gazdasági szükségszerűségek meghatározó jellege. A filozófia alapkérdése a lét és tudat viszonyának a kérdése. Ennek materialista felfogása szerint elsődleges és meghatározó a lét, más szavakkal, az anyagi a szellemivel szemben. A társadalomban az anyagot a gazdasági jelenti. Ebből következik, hogy a gazdaságnak van végsőfokon meghatározó szerepe.

A gazdasági szükségszerűségeknek több formáját ismerjük. A gazdasági szükségszerűségek elengedhetetlenné teszi mindenki számára, hogy valamilyen köze legyen a termeléshez. Az emberiség többsége közvetlenül résztvesz a termelésben mint termelő, (munkások, parasztok). Az emberiség egyrésze pedig átmenetet képez a közvetlen és a közvetett között. Ide tartozik a műszaki értelmiség, mint pl. a tervező mérnökök, az irányító vezetőmérnök, művezetők, stb. Az emberiség egy további része viszont csak közvetve vesz részt a termelésben. A termelésben közvetve résztvevők a kapitalizmusban a tőkésék, akiknek annyi a közük a termeléshez, hogy termelési eszközökkel rendelkeznek. Közvetve vesznek részt a termelésben a kereskedelem dolgozói, szintén közvetve vannak kapcsolatban a termeléssel, de végső soron a termelés célját szolgálják az értelmiség különböző rétegei is, mint pl. a tanárok, jogászok, orvosok, művészek, állami hivatalnokok stb.

A legalapvetőbb szükségszerűség tehát a gazdasági szükségszerűség, más szavakkal a termelő tevékenység, amihez így vagy úgy mindenkinek van valamilyen köze (köznepi értelemben mindenkinek lenni kell valamilyen foglalkozásának) és ami az ember cselekedetét végső soron és alapvetően meghatározza. Az emberek életük nagyrészt a munkában töltik el. Az ember helye és helyzete a termelésben alapvetően a termelési eszközökhöz való viszonytól függ, de hatással van erre a tudás, a szakképzettség is. (Az osztálynélküli társadalomban ez lesz az alapvető.)

A legalapvetőbb szükségszerűségből, a gazdasági szükségszerűségből vagy a termelő tevékenységből fakadnak a többi társadalmi szükségszerűségek is.

A./Politikai szükségszerűségek.

Az ember a társadalomban legtöbb esetben a politikai szükségszerűségekkel találkozik. a politikai vagy gazdasági szükségszerűségek^Aből adódnak^V más vonatkozásban osztályszükségszerűségek.

A társadalom szükségszerűségeinél a gazdasági - végső soron meghatározó - szükségszerűségek feltárása Marx és Engels nevéhez fűződik, a politikai élet szükségszerűségeinek a feltárásában Lenin szerzett elévülhetetlen érdemeket. Természetesen nem arról van szó mintha Marx és Engels nem foglalkoztak volna a gazdasági kérdések mellett a politikai és más egyéb kérdésekkel is, de ők szükségszerűen a gazdasági kérdésekkel foglalkoztak elsősorban, mert itt mutatták ki, - szemben az előző társadalmi nézetek zűrzavaras keotikus elképzelésével - hogy a társadalmat gazdasági tényezők határozzák meg. Ennek a bebizonyítása elmé-

leti harc során valósul meg, ahol a leglényegesebb volt a gazdasági oldal meghatározó szerepének a bebizonyítása. Mivel ez harc közben történt meg, ebből adódik, hogy Marx és Engels műveiben tulsulyban - és ez megfelel a valóságnak is - a gazdasági szükségszerűségek szerepelnek.

Lenin munkásságával kapcsolatban az a helyzet, hogy habár ő elsősorban a politikai szükségszerűségeket tárta fel (párt, osztályharc, állam, forradalom, proletárdiktatúra stb.) a gazdasági szükségszerűségek feltárásában is nagyot alkotott. Többek között kimutatta az imperializmus korában érvényesülő gazdasági szükségszerűségeket, feltárta a szocialista társadalom építésének gazdasági szükségszerűségeit, mint például a szocialista iparosításon belül a nehézipar elsőbbsége vagy a mezőgazdaság szocialista átszervezésének a kollektivizáláson keresztül történő megvalósítása, stb. Mégis Lenin fő érdeme a politikai szükségszerűségek feltárása és gyakorlati megoldása.

Helyek ezek a főbb politikai szükségszerűségek, amelyek az ember cselekedetére hatással vannak? A legfőbb politikai szükségszerűség az ember osztályhelyzete, osztályhovatartozása, továbbá az osztályharc állása, az elnyomott és az uralkodó osztály közötti viszony. Politikai szükségszerűséget jelent lényegében a társadalom egész felépítése, az államrendszer, az alkotmány, a jog stb. A politikai szükségszerűségek végső soron a gazdasági szükségszerűségekből erednek, de nem mechanikus egyoldala függőségi viszonyban vannak, hanem mint majd a későbbiekben látni fogjuk, dialektikus kapcsolatban.

C./Tudati szükségszerűségek.

A társadalmi szükségszerűségek egyik legbonyolultabb csoportját alkotják a tudatnak a szükségszerűségei. Az ember gondolkodó, céltudatosan cselekvő lény és éppen ezért a cselekedeteinél óriási jelentősége van a tudatának. A tudat szükségszerűségei a társadalom gazdasági szükségszerűségeiből fakadnak ugyan, de jellemző rájuk a viszonylagos önállóság is. A tudati szükségszerűségek kialakulására a gazdasági mellett hatással vannak a politikai szükségszerűségek is. A tudati szükségszerűségek azok, amelyeken keresztül, mint áttételen keresztül az ember cselekedeteinél a gazdasági, politikai szükségszerűségek hatnak. A marxizmus egyik fontos feladata, hogy a tudati szükségszerűségek problémáját a társadalom életében jobban és részletesebben kidolgozza, mert ezen a területen bizonyos lemaradás tapasztalható. Különösen fontos feladat az, hogy a tudati tényezők kölcsönhatását a gazdaságival és politikáival alaposabban feltárjuk.

A tudati szükségszerűségek teljes kidolgozásának a hiánya a fejlődés szükségszerű velejárója. Ugyanis a tudat általában lemarad a lét mögött, mivel másodlagos, tükrözés eredménye. Továbbá Marx, Engels, Lenin lerakták ugyan ezen szükségszerűségek feltárásának az alapjait, de a fontosabb gazdasági és politikai szükségszerűségek kimutatása mellett egyszerűen nem volt idejük a tudati szükségszerűségek kidolgozására. Ugyanez a helyzet napjainkban a szocialista országokban. A szocialista országok életében – ez vonatkozik mind a Szovjetunióra, mind a népi demokráciákra, de különösen a népi demokráciákra – az elsődleges tevékenység volt a politikai hatalom és a gazdasági élet

megszilárdítása, a tudati tényezők csak másodlagosak.

A tudati szükségszerűségek feltárásának viszonylagos lemaradását mutatják az olyan tények is, hogy például még nincs teljesen kidolgozott marxista etika, nincs teljesen kidolgozott marxista esztétika.

A tudat főbb szükségszerűségeit a következők alkotják.

1./ Tudás, ismeretanyag.

Idetartoznak az emberek ismeretei, tudásai, elképzelései, nézetei az őket környező természetről és társadalomról. Akkor, amikor az ember cselekszik, bármi legyen is a cselekedetének az indítéka, ezek a tényezők befolyásolják a cselekedetét.

2./ Erkölcse.

A tudati szükségszerűségek között óriási szerepe van az erkölcsi szükségszerűségeknek. Az erkölcsi szükségszerűségek az ember cselekedetét, magatartását nemcsak befolyásolják, hanem normáikkal elő is írják, meghatározzák. Az erkölcsi normák egyrészt a társadalmi együttélés szokásaiból és szabályaiból alakultak ki, másrészt pedig a nevelésnek, a környezet hatásának, továbbá a tudásnak az eredményei. Az erkölcs problémájával való foglalkozás ezért nyer különleges jelentőséget, mert a kommunizmusban felváltja a jogot, felváltja a politikát és egyedüli meghatározója lesz az emberi együttélésnek.

Az osztálytársadalom fejlődésének bizonyos szakaszain az emberek cselekedetére nagy hatással voltak a vallási szükségszerűségek. A vallási szükségszerűségek - téves, társadalmilag ferde módon létrehozott szükségszerűségek - általában a politikai vagy igen

gyakran az erkölcsi szükségszerűségekhez kapcsolódtak és igyekeztek úgy beállítani, mintha ezek a szükségszerűségek a vallás szükségszerűségei lennének. A vallásnál ma is találkozhatunk egy ilyen tendenciával, amikor a vallás azt állítja, hogy vallás nélkül nem lehet erkölcs. Ez merő bárdorság, mert az erkölcs független a vallástól, sőt végső soron igazi erkölcs csak vallástól független erkölcs lehet.

3./ Pszihikai.

A tudati szükségszerűségekhez tartoznak a pszihikai szükségszerűségek is. A pszihikai szükségszerűségek közé kell sorolni az ember mentelitását, vérnárcékletét, jellemét. Pszihikai szükségszerűség az embernél a tehetség, lassu vagy gyors felfogókészség, az akarat gyengeség vagy akarat erősség stb. Mind ezek a szükségszerűségek befolyásolják, egyes esetekben meghatározzák az emberek cselekedetét, tehát a társadalom életére is van hatásuk, meguk is a társadalom törvényeihez tartoznak, azoknak mintegy sajátos formát jelentik. Természetes a pszihikai szükségszerűségek nem a társadalom legáltalánosabb szükségszerűségeit jelentik, de a pszihikum maga is társadalmi és az eredőben, ami a társadalom életét jelenti maga is szerepet játszik. (V.Ö. Engels egyik levelével)

Ezzel ellentétes álláspontot képvisel Molnár Erik: "A történelmi materializmus filozófiai alapproblémái" c. művében. Szerinte a pszihikai törvények nem a társadalom törvényei: "A társadalmi jelenségek a biológiai, illetve pszichológiai jelenségekbe való átmenésük ellenére is egyedül a saját különleges társadalmi törvényszerűségeiknek vannak alárendelve." 20./

Majd egy oldallal odább a következőket olvashatjuk:

"A társadalmi fejlődés törvényszerű menetét tehát a pszichológia törvényszerűségei nem befolyásolják. De a társadalmi fejlődés menetére a pszichológiai tények is kihatnak."21./

Hibás Molnár Erik nézetében, hogy a társadalmi törvényektől, végső soron a társadalomtól független pszichológiai törvényeket ismer el, hasonló módon a biológiai törvényekhez. Pedig a pszichológia törvényei csak a társadalom megjelenésével, mint a társadalmi mozgás egyik jellemzője jelentek meg, társadalomtól függetlenül nincs pszihikum, nincsenek pszichológiai törvények.

Természetes a társadalmat végső soron a gazdasági tényezők határozzák meg - éppen ezért a társadalom legáltalánosabb szükségyszerűségei a gazdasági szükségyszerűségek, de a társadalom menetére hatással vannak a pszichológiai tényezők is, amelyek kimondottan társadalmi jelenségek, és a társadalmi törvények specifikus kevésbé általános különleges fejtái.

"A marxista filozófia alapjai" c. szovjet tankönyv a pszihikumról szintén mint társadalmi jelenségekről beszél, és a pszichológiát a társadalmi tudathoz sorolja: tehát társadalminek tekinti. Ebben a következőket olvashatjuk:

"A társadalmi tudat fogalmába nemcsak az említett ideológiai formák tartoznak, hanem az emberek társadalmi érzelmei, hangulatai, élményei, szokásai, erkölcei is, amelyek összességükben - eltérően az ideológiától - az adott társadalom vagy osztály tagjainak társadalmi pszichológiáját alkotják. A társadalmi pszichológiához tartoznak a nemzet és a nép pszichikai alkotásának sajátosságai is."22./

Tehát a pszihikum törvényszerűségei is hozzátartoznak a társadalmi törvényszerűségekhez. Ez ellen azért hadakoznak egyesek, mert a társadalom előtt csak termelést, osztályharcot és bizonyos ideológiai nézeteket értenek.

Természetes a gazdasági és politikai szükségszerűségek társadalmi szerepe mellett a pszihikai szükségszerűségek szerepe eltörpül, de ezeket sem lehet figyelmen kívül hagyni, főleg pedig a társadalmon kívülre helyezni, mert hozzá tartoznak a társadalomhoz, társadalmiak maguk is. Ezt a tényt még az sem zárja ki, hogy a társadalmi élet egyes területeinek, így pl. gazdasági, vagy politikai vagy éppen a pszihikai szükségszerűségeknek megvan a maguk viszonylagos önállóságuk, sajátos szerepük és fejlődésük, egymástól elütő specifikus formájuk, törvényszerűségük is.

4.

A gazdasági, politikai és tudati szükségszerűségek dialektikus viszonya.

Akkor, amikor az ember a társadalmi élet eseményeit vizsgálja, mindig részkérdésekkel találkozik és az eredményeknél általában egy oldalt, egy jelleget szokott kiemelni. Ez abból adódik, hogy minden dolog vagy jelenség a társadalom életében jellegének megnyilvánulásánál fogva egy meghatározott általános vonatkozásban vagy gazdasági vagy politikai vagy tudati. Azonban az ilyen szétválasztás elsősorban a megismerés érdekében történik, mert a valóságban, illetve a társadalomban a gazdasági, politikai és a tudati szorosan összefügg egymással, egymás nélkül nem létezhet. A következőkben ezt az összefüggést vizsgáljuk meg né-

hány szempontból. Ennek a megvizsgálásnak nem az a feladata, hogy a társadalom életét jellemezze, hanem, hogy nagy általánosságban megmutassa ezek dialektikus jellegét, mégpedig azért, hogy az ember cselekedetéhez viszonyítva, abból általános következtetést vonhassunk le.

A marxista irodalomban elsősorban a szétválasztással és a szétválasztott szükségszerűségek jellemzésével találkozunk. Ez abból adódik, hogy a marxizmus gyakorlati megvalósítása még elég fiatal és a marxista társadalom tudományok, különösen pedig az osztálynélküli szocializmus, illetve kommunista társadalom viszonyai most vannak kialakulóban. Minden tudományág fejlődésére jellemző, hogy először a szétválasztás a taglalás vagy differenciálás feladatát végzi el, utána következik ezek az egyes komponenseknek, összetevőknek az egyesítése, integrálása és az összetevők közötti viszony feltárása. Így a marxista társadalom tudományoknak is az a feladata, hogy az integrálást elvégezze, de ehhez az szükséges, hogy a politikai és gazdasági szükségszerűségek mellett feltárja a tudati szükségszerűségeket is teljes egészükben, további részkutatásokat végezzen a társadalom életében, mert ezen a területen még bizonyos elmaradás van és ez feltétele a történelmi materializmus továbbfejlődésének.

A./ Gazdasági, politikai, tudati, általános-különös-egyes.

A gazdasági, politikai és tudati szükségszerűségek viszonyában formai szempontból az általános-különös- és egyes kapcsolata áll fenn. Legáltalánosabbak a gazdasági szükségszerűségek, amelyek a társadalmat végső soron, hosszabb távon meghatározzák, befolyásolják. Ezekhez képest a politikai szükségszerűségek ke-

vésbé általánosok mintegy különösnek foghatók fel, mert függvényei a gazdaságisknak és rövidebb távon határozzák meg a társadalom életét, helyzetét. Végül a tudati szükségességek a legkevésbé általánosok, a gazdaságihoz képest egyedül jelentenek, mert a társadalom életének az alakulását egészen rövid távon egyes esetekben befolyásolják. Hasonló álláspontot képvisel Plechanov "A személyiségek történelmi szerepének kérdéséhez" c. munkájában: "Ha már az emberiség történelmi haladása végző és legáltalánosabb okának a termelők fejlődését kell tekinteni, amelyek megszabják az emberek társadalmi viszonylataiban egymásután következő változásokat. Emellett az általános ok mellett különös okok is hatnak, az a történelmi helyzet tudniillik, amelyben az adott népnél a termelők fejlődése folyik és amelyet magát végző fokon ugyanezen erő más népeknél való fejlődése, vagyis ugyanez az általános ok hoz létre.

Végül a különös okok befolyását egyes okok t.i. a közéleti személyiségek személyes sajátosságai és egyéb "véletlenek" hatása egészíti ki, amelyek révén az események végül megkapják egyéni arcukat. Az egyes okok nem hozhatnak gyökeres változásokat létre az általános és különös okok hatásában, amelyek ezenfelül az egyes okok befolyásának irányát és határait is megszabják. De mindemellett kétségtelen, hogy a történelemnek más arculata lett volna, ha a rá befolyást gyakorló egyes okokat más, ugyanilyen fajtájú okok pótolták volna. 23./

Plechanov érthetően és világosan fejti ki ezt a kérdést. A termelők fejlődését tartja a legáltalánosabbnak és végző soron meghatározónak. A termelők a társadalom gazdasági életéhez tartoznak. Továbbá az általános ok mellett különös oknak tartja

a történelmi helyzetet, ami az adott társadalom politikai helyzetenek felel meg. Végül pedig az egyes egyedi eseteket jelentik a közéleti személyiségek és egyéb véletlenek. A közéleti személyiségek és egyéb véletlenek elsősorban a tudati tényezőkhez tartoznak. Ugyanis a közéleti személyiségek vagy történelmi egyéniségek szerepe abból adódik, hogy tudásuk, tehát tudtuk következtében képesek mindenkinél előbb és jobban felismerni a társadalmi élet szükségleteit, amelyeket szintén nekik kell megoldaniuk úgy, hogy erre - éppen tudásuknál fogva - a tömegeket megszervezik és vezetik. Nagy hiba lenne azonban a tudati tényezők és a személyiségek szerepét azonosítani. A személyiségek a tudatnak csak egy fajtát jelentik, mert a tudathihoz, ami a gazdaságihoz és a politikaihoz viszonyítva véletlent jelent, még más tényezők is hozzátartoznak. Természetes a gazdasági, politikai, tudati szükségességek nem huzhatók rá teljesen az általános, különös, egyes viszonyára, csak abból a lényegében formai szempontból, hogy végül soron a gazdasági, kisebb és rövidebb időszakokban a politikai, az egyes egyedi esetekben pedig, a társadalom életét és az ember cselekedetét, tudati szükségességek határozzák meg.

B./Néhány filozófiai probléma.

Ahhoz, hogy a politikai-gazdasági-tudati dialektikus összefüggését megérthessük, néhány általános filozófiai problémához is hozzá kell nyulni.

1./ A társadalmi mozgás, a mozgásformák sorában.

Ilyen általános probléma, a társadalmi mozgás helye a mozgásformák sorában, illetve a társadalmi mozgás összetevői. Engels amikor a természet dialektikájában a mozgás alapformáit kifejtette utalt arra, hogy a mozgás általában változást jelent a helyzetvál-

toztatástól egészen a gondolkodásig. Felsorolta a főbb mozgásformákat, mechanikai, fizikai, kémiai, biológiai és utalt a gondolkodásra, más helyen pedig a történelemre mint a legmegsebbebb rendű mozgásformákra; Engels a társadalomról, mint külön mozgásformáról, tehát kifejezetten társadalmi mozgásformáról nem beszélt.

A marxista filozófusok körében használatos a társadalmi mozgás kifejezése és ez helyes is. A probléma ott vetődött fel, hogy a gondolkodás, amire Engels utalt, külön önálló mozgásforma-e vagy nem? Ha önálló mozgásforma, akkor hol a helye a mozgásformák sorában, továbbá a társadalmi mozgás és a gondolkodás mint mozgásforma, hogy viszonyulnak egymáshoz? Nem tartjuk szükségesnek felsorolni, milyen nézetekkel lehet ennél a kérdésnél találkozni, inkább nézzük meg, a materialista dialektika alapján a marxizmus tenitással, valamint a valóság tényei milyen legvalószínűbb feltevéshez vezetnek el. A mozgásformák sorában a biológiai után a társadalmi mozgás következik. A társadalmi mozgás jellemzői, összetevői; a termelés, a termelésből kielekult viszonyok és a gondolkodás. Tehát a gondolkodás nem önálló mozgásforma, hanem a társadalmi mozgásnak egyik jellemzője, egyik sajátossága, ugyan-
gy, mint például a biológiai mozgásnak egyik jellemzője az ingerlékenység. Természetes a társadalmon belül a gondolkodásnak, mint a társadalmi mozgás egyik jellemzőjének megven a maga viszonylagos önállósága.

Nem túlságosan érthető, hogy a mozgásformák osztályozásánál a társadalmi mozgás és a gondolkodás viszonyánál miért találkozunk olyan nagy húzódozkodással, viszolygással. Pl. A "Marxista filozófia alapjai" c. szovjet tankönyv a mozgásformák végére oda teszi a társadalmi mozgást, de semmit sem mond róla, főleg a gondolkodással való viszonyáról.

Hasonló esettel találkozunk B.M. Kedrov cikkében, amelyet a M.M. Tájékoztatója közölt le az 1958-es moszkvai természettudományok filozófiai problémáiról tartott konferencián elhangzott beszéd alapján. A cikk rendkívül jó, gondolatdús, de a társadalmi mozgást elintézi ennyivel, hogy a biológiai után következik. Igaz, hogy ez nem természettudományos kérdés, de az említett cikk egészéből, főleg pedig a Kedrov által szerkesztett mozgásformákat illusztráló ábrából elengedhetetlenül következett volna a társadalmi mozgás megjelölése, főbb összetevőivel együtt, továbbá a gondolkodás helyének a mozgásformák között való megjelölése is. 25./

Nálunk a filozófusok egyrésze ezt állítja, hogy a gondolkodás önálló mozgásforma, (hivatkoznak Engelsre) továbbá, a társadalmi mozgás is külön önálló mozgásforma, és a gondolkodás mintegy átmenetet képez a biológiai és a társadalmi mozgásforma között. Ennek a nézetnek a téves volta onnan adódik, hogy a gondolkodás viszonylagos önállóságát (használható a tudat kifejezés is, mert tartalmilag a kettő egyet jelent) abszolutizálják, valamint a társadalom fogalmát leszűkítve értelmezik, ahová a termelés és a politika tartozik csak, vagy ahogy a társadalmi mozgásra példát szoktak hozni; a termelőtevékenység az osztályharc és a forradalom.

Miért tartozik szükségszerűen a gondolkodás (vagy a tudeti) a társadalomhoz, tehát miért a társadalmi mozgáson belül van a gondolkodás? Azért, mert a társadalom nem létezhet se a termelés, se az ebből adódó emberi viszonyok se a tudat, a gondolkodás nélkül. A társadalom fogalmának a megjelölésére Marx a

társadalmi-gazdasági alakulat fogalmát dolgozta ki. A társadal-
mi-gazdasági alakulat fogalma, magában foglalja a termelőmódot
plusz a felépítményt, amihez hozzátartoznak az eszmék "elméle-
tek, nézetek" is. Továbbá, ha megnézzük a társadalom életét,
se a termelés, se a politikai és egyéb társadalmi viszonyok nem
létezhetnek a tudat nélkül. Mags a munka céltudatos tevékenység,
az osztályharcban gondolkodó egyének vesznek részt, sőt majd
mint később látni fogjuk a politikai, csak a tudaton keresztül,
a tudati közvetítésével jöhet létre. Tehát társadalom tudat,
gondolkodás nélkül nincs.

Ugyanez vonatkozik a gondolkodásra, a tudatra. Tudat, gondolko-
dás társadalmon kívül nincs. A tudat társadalmi termék, a munka
tette lehetővé az ember számára, hogy gondolkozzon, hogy a tudat
kialakuljon. Az oktatásban nagyon sokat szektuk hangsúlyozni,
de más helyen is, ahol a tudatról, a gondolkodásról vagy meg-
ismerésről van szó, hogy a tudat, a megismerés mindig társadalmi,
elszakíthatatlan a gyakorlattól, abból ered és azt szolgálja.
Akkor pedig, amikor a gondolkodást mint önálló mozgásformát fog-
juk fel, elszakítjuk a társadalomtól, a társadalomtól független-
nek, önállónak tekintjük. Bebizonyított tény, hogy a tudat, a
a gondolkodás, csak társadalmi, csak társadalomban lehet. Ezt
igazolja többek között az a tény is, hogy ha valaki hosszabb idő-
re kikerül a társadalomból és egyedül él, néhány év múlva már
elveszti a tudatát, nem tud gondolkodni, legtöbbször megőrül és
elpusztul. Szintén emellett szól az az eset is, ami Franciaor-
szágban a múlt században, Indiában pedig már a XX. században tör-
tént meg. Mindkét helyen olyan elvadult embert találtak az erdő-
ben, akik gyermekkorukban elszakadtak a társadalomtól, szeren-

ceés körülmények közepette nem pusztultak el, de a tudatuk a gondolkodásuk nem alakult ki, habár fiziológiailag semmi bajuk nem volt, de a társadalmon kívül éltek, tehát hiányoztak a társadalmi feltételek.^{26./}

Ha a tudat a gondolkodás nem volna társadalmi, akkor nem lehetne megismerés sem, mindenkinek újra meg kellene mindent tanulnia hosszas fáradtságos munkával, nem pedig úgy, mint napjainkban, hogy amit az őseink már hosszú kínlódásokkal igaznak ismertek meg, mi kényelmesen átvesszük azt tőlük. Az ilyen egyedi megismerés lényegében nem jutna tovább a mai legfejlettebb állatok ismereteinél.

Ezek a példák, de a dialektikus materializmusnak a tudatról szóló tanítása is igazolja ezt a tényt, hogy a mozgásformák osztályozásánál a biológiai után a társadalmi jön, amin belül mint egyik sajátosság vagy jellemző foglal helyet a gondolkodás, amely nem önálló mozgásforma, mert csak a társadalomban van és maga is társadalmi. Ugyanis ha kiszekitenánk a társadalomból a gondolkodást, mindkettő értelmetlen lenne.

Ennek a problémának a tisztázására azért volt szükség, mert ez a kérdés nemcsak a mozgásformák osztályozásának a problémája, hanem elsősorban a társadalom szükség szerűségei, a társadalmi élet és az ember cselekedetét meghatározó tényezőknek a problémája is. Részben a marxizmus létrejöttének körülményei miatt, részben pedig más okok miatt, olyan nézet, főleg pedig gyakorlati álláspont alakult ki a társadalmi események elbírálását, és a társadalmat, egyben az ember cselekedetét meghatározó tényezőket illetően, hogy alapvető a gazdasági, jelentős a politikai, a tudat-

ti tényezők pedig elenyészőek, jelentéktelenek. Ezt mutatja többek között a társadalom életét meghatározó szükségsezerőségek kidolgozása is. A gazdasági és politikai kérdések kidolgozottak, a tudatuk még nem, különösen pedig tisztázatlan az egymáshoz való kapcsolatuk és általában a gazdasági tulértékelésével találkozunk napjainkban is.

Erre már Engels is felhívta annak idején a figyelmet. Az egyik levelében, amelyet J. Blochhoz 1890. szeptember 21-én írt, a következőket olvashatjuk: "...Részben Marx és én magam voltunk nyilván az okai annak, hogy az ifjabb gárda néha nagyobb fontosságot tulajdonít a gazdasági oldálnak, mint emiatt azt megilleti. Nekünk az ellenfelekkel szemben az általuk tagadott fő elvet kell hangsúlyoznunk és ily körülmények között nem mindig volt rá időnk, helyünk és alkalmunk, hogy a többi, a kölcsönhatásban résztvevő mozzanatot kellően méltassuk." 27./

A marxizmuson belül ma is hasonló esetekkel találkozunk. Általános jellemző a gazdasági tulértékelése, pedig mint Engels megjegyzéséből következik, elengedhetetlenül szükséges a kölcsönhatásban résztvevő más mozzanatok kellő méltatása is.

2./ Társadalmi lét és tudat viszonya.

Egy másik általános filozófiai probléma, amit tisztázni kell, a társadalmi lét és tudat ellentmondásának a jellege. A gazdasági és politikai (és még más egyéb társadalmi viszonyok is) a társadalmi léthez, az eszmei, pszichikai vagy gondolkodás a társadalmi tudathoz tartozik nagy általánosságban. A társadalom és a társadalom élete a kettőnek a dialektikus egysége, tehát a társadalmat együttesen alkotja a társadalmi lét és a társadalmi tudat. A

társadalmi lét és tudat között mindig van bizonyos ellentmondás. Azonban a lét és tudat ellentmondása csak ismeretelméleti szempontból abszolút és minden más szempontból viszonylagos.

A közelmúlt, de napjaink marxista irodalmában is a társadalmi lét és tudat viszonyában inkább az abszolút ellentét nyíltan nem hirdetett kihangsúlyozásával találkozunk, továbbá olyan ki nem mondott, de a tárgyalás módjából szükségszerűen fakadó felfogással, ahol az eszméinek, a tudatának túlságosan kevés jelentőséget tulajdonítanak. Pedig Marx és Engels annak idején, amikor bírálta a mechanikus materializmust, kihangsúlyozták a tudat viszonylagos önállóságából fakadó jelentős visszahatását a lét-re.^{28.} Mivel a lét és a tudat ellentmondása csak ismeretelméletileg abszolút, ebből következik, hogy a tudati szorosan kapcsolódik a gazdaságihoz és politikaihoz.

C./ A gazdasági, politikai és a tudati, mint a társadalmi törvényszerű folyamat különböző oldalai.

A társadalmi életben a gazdasági, politikai és tudati kölcsönhatása folyamatban valósul meg. Ha vizsgálni akarjuk ezt a folyamatot, akkor a folyamatosságot meg kell szakítani és valahonnan el kell indulni. Lényegi és érdemi szempontból föltétlen a gazdaságiból kell kiindulni, hisz Marx és Engels is így jártak el. Marx "A politikai gazdaságtan bírálatahoz" c. munkájának előszavában a társadalmi folyamat jellemzését a következőképpen kezdi:

"Életük társadalmi termelésében az emberek meghatározott, szükségszerű, okuktól független viszonyokba, termelési viszonyokba lépnek egymással, amelyek anyagi termelőerők meghatározott fejlődési fokának felelnek meg. E termelési viszonyok összessége

alkotja a társadalom gazdasági szerkezetét, ezt a reális alapot, amelyen egy jogi és politikai felépítmény emelkedik, s amelynek a társadalmi tudat meghatározott formái felelnek meg. Az anyagi élet termelési módja határozza meg általában az élet társadalmi, politikai és szellemi folyamatát. Nem az emberek tudata az, ami létüket, hanem megfordítva: társadalmi létük az, ami tudatukat meghatározza."29./

1./ A gazdasági kapcsolata a tudattal és a politikaival.

Az emberek tudatát tehát társadalmi létük, az adott kor gazdasági viszonyai határozzák meg. Azonban a tudat, amely meghatározott, nem passzív, hanem aktívan visszahat a létre, sőt a társadalmi lét, mint-egy igényli a visszahatást. Ugyanis a termelés céltudatos tevékenység, csak szervezeten, tudatosan mehet végbe. A tudat visszahatását a létre a termelők fejlődése igazolja. Az emberek akkor, amikor termelnek erre törekcsenek, hogy minél könnyebbé tegyék a termelést, a munkát. Eközben tökéletesítik szerszámaikat, új munkeszközöket hoznak létre, új módszereket, eljárásokat dolgoznak ki. Ez adja az egyik alapját a termelők további fejlődésének, ami lényegében tudati tényezőnek tudható be, s a tudat léte gyakorolt hatásából következik. Tehát maga a társadalmi lét is csak úgy fejlődhet, ha a tudati visszahat rá, s az a tudati itt bizonyos szempontból egységben van az anyagival, de nem szonosságban. Azonban a tudati a létre csak úgy hathat vissza, ha ezt a politikai lehetővé teszi, különösen vonatkozik ez hosszabb távon a társadalom életére. Az a tudatosság, amely a munkefolyamatok végzésének a tudatosságára vonatkozik, még nem teljes tudatosság. Ugyanis az emberek akkor, amikor a munkefolyamat megkönnyítésére és tökéletesítésére törekednek csak rövid távon tudatosak és hosszabb távon nem látják,

hogy társadalmilag milyen következményei lesznek tevékenységüknek. A tudatosságnak sokkal magasabb foka már és lényegében ez a széleskörű értelemben vett társadalmi tudatosság, amikor az emberek felismerik a társadalom folyamatának törvényszerűségeit, és bizonyos alapokból kiindulva tudnak előre tervszerűen következtetni és haladni is. Ez lényegében csak a marxizmus megjelenése óta van meg és ezt rögzítik a marxizmus társadalmi eszméi, ahol az eszmék hatásának biztosítva vannak a politikai előfeltételei is.

2./ A politikai kapcsolatait a gazdasággal és a tudattal.

A politikai, jogi viszonyoknak a társadalmi törvényszerű folyamatban az a szerepük, hogy a termelést, a gazdasági tevékenységet biztosítsák. Ez a biztosítás mindig a termelési eszközökkel rendelkező uralkodó osztály érdekeinek megfelelően történik. A politikai függvénye a gazdaságnak. Azonban a politikai szükségszerűségeknek is megvan a maguk viszonylag önálló fejlődési folyamatuk. Felhasználva nézve a társadalmat - a marxizmust megelőző és napjaink burzsoá nézetei ezen a szinten állnak - a politikai tűnik a meghatározónak, alapvetőnek. Ez egyrészt abból adódik, hogy a politikainak a társadalom életében óriási szerepe van, továbbá az emberek általában nem közvetlen gazdasági, hanem politikai erőkként találják szemben magukat, másrészt viszont a politikai nem közvetlenül függvénye a gazdaságnak, hanem a tudatnak keresztül. Ugyanis az emberek gazdasági, anyagi érdeke tükröződik tudatunkban. A gazdasági, anyagi létükből kiindulva a tudatnak keresztül jön létre a politikai a gazdasági érdekek védelmére. Az eszmék a társadalom anyagi létéből fakadnak és általában akkor jönnek létre, amikor szüksége van az anyagi továbbfejlődésre, tehát társadalmi szükségletekből fakadnak. A társa-

dalmi szükségletekből fakadó eszmék a politika területén realizálódnak. Hogy ezek az eszmék milyenek lesznek az nagyon sok mindentől függ. Függ egyrészt a társadalom anyagi szükségleteinek a fokától, függ a meglévő politikai rendszertől, függ más, már meglévő eszméktől, függ a vele szembenálló reakciós eszmék erejétől, elterjedettségétől és végül függ azoktól a személyektől, akik ezeket az eszméket kikövetkeztették, feltárták és terjesztik.

A politikusnak meg kell felelnie a gazdaságinak, de ez a megfelelés, illetve a megfelelés módja - tudati tényezőktől függ.

Ez a függés azonban tekintettel arra, hogy dialektikus jellegű nem egyoldala. Nem egyoldala azért, mert politikai tényezők is hatással vannak az eszmék keletkezésére, fejlődésére mind formai, mind tartalmi szempontból. Tehát nagyon bonyolult viszony összefüggéssel van dolgunk, aminek a jellemzésére több kötet lenne szükséges, a mi feladatunk pedig ezek létének a bizonyítása, valamint az ember cselekedetére való hatásuk érzékeltetése.

3./ Tudati kapcsolata a gazdasággal és a politikával.

Az egész folyamaton belül a következőkben először a tudatnak a szerepét vizsgáljuk meg. Láttuk a kapcsolatot a gazdasággal, - tudatos tevékenység nélkül nincs termelés - a politikával, a politikai megfelelése a gazdaságinak a tudatin keresztül történik, nézzük az összefolyamatban.

A történelem, a társadalom törvényszerűségei az emberek cselekedeteiből mint eredőkből jönnek létre, amelyekben mint ezt Engels jellemezte, szerepet játszik minden egyes ember. "Ám a társadalom fejlődésének története egy pontban lényegesen eltér a természet fejlődésének történetétől. A természetben - szennyiben

az ember visszahatását a természetre figyelmen kívül hagyjuk - csupa tudatlan, vak hatóerő hat egymásra, amelyeknek kölcsönös játékában érvényesül az általános törvény... A társadalom történetében ellenben emberek cselekedeteinek, csupa tudattal rendelkező megfontolással vagy szenvedéllyel cselekvő határozott célokat követő ember: semmi sem történik tudatos szándék, kitűzött cél nélkül... Az emberek úgy csinálják történelmüket, bárhogyan alakuljon is az, hogy mindegyikük saját, tudatosan szándékos céljait követi és a történelem nem egyéb, mint ezeknek a különböző irányokban ható erőinek és a külvilágra gyakorolt számos behatásuknak eredője." 30./ Mi határozza meg az ember cselekedetét? Közvetlenül a tudata. Ugyanis mint Engels a "Feuerbach és a klasszikus német filozófia felbomlása" c. művében kifejtette: "Mindennak, ami az embereket mozgatja, a fejükön kell keresztülmennie, de nagyon is a körülményektől függ, hogy milyen formát ölt abban a fejben. A munkások semmiképpen sem békültek meg a tőkés gépi üzemmel, noha a gépeket nem törik darabokra, mint ahogy ezt még 1848-ban a Rajna mentén megtették." 31./

Hogy az ember cselekedetét közvetlenül a tudata határozza meg, az szükségszerűen adódik az ember céltudatos tevékenységéből. Ugyanis akkor, amikor az ember cselekszik, mérlegeli a cselekedet lehetőségeit, következményeit és a döntés, hogy mit, hogyan fog csinálni, a fején keresztül megy, közvetlenül a fejben dől el. Ez közelről sem mond ellent a materializmusnak, mert a tudat nem más, mint a létnek a torz vagy helyes tükröződése, tehát maga is meghatározott éppen ezért a cselekedetet végső soron az ember léte határozza meg.

Nem akarjuk a tudati szerepét túlértékelni, de valószínű, hogy ilyesmivagy legalább is a látazata eddóni fog. Ez pedig abból következik, hogy a jelen dolgozat egyik célja az ember és a szükségyszerűségek közötti viszony bemutatása, ahol az ember viszonylagos függetlenségét, továbbá a dolgok menetébe való beavatkozását, a véletleneken keresztül éppen a tudati teszi lehetővé, azaz az ember szabadságának egyik feltétele a tudatossága.

A tudati tényezők szerepét és fontosságát a társadalom életében néhány példán keresztül vizsgáljuk meg, és ezek a példák megmutatják egyben annak a szükségyszerűségét is, hogy nagyobb gondot kell a továbbiakban erre fordítsunk:

A társadalom fejlődésében, amikor a termelőerők meghatározott fejlettségi fokot érnek el és ellentmondásba kerülnek a meglévő termelési viszonyokkal, szükségyszerűen be kell következni az ellentmondás megoldódásának. Ez végző soron be is következik.

Ez a végző soron való bekövetkezés azonban nagyon elhúzódhat több tíz vagy esetleg száz évekre. Hogy a megoldódás mikor és hogyan következik be az nagyon függ tudati tényezőktől is.

Itt van pl. a jelenlegi nyugat-európai tőkés országok helyzete. Maholnap közel száz éve annak, hogy a termelőerők és a termelési viszonyok között kialakult az ellentmondás és a XX. szd. elejére teljesen elmélyült. Ha csak a gazdasági tényezők szerepét vennénk figyelembe és ha eltulozzuk a gazdasági szerepét, akkor értetlenül állunk az eseményekkel szemben, nehezen tudjuk megérteni, hogy milyen módon képes a kapitalizmus magát továbbra is fenntartani, vagy esetleg valami hiba van a marxizmus tanításában?

Ilyesmiről szó sincs. Ugyanis a tudati és a politikai tényezők

azok, amelyek a kapitalizmus korhadt rendszerét a gazdasági szükségsszerűséggel szemben fenn tudják tartani. Tudati és politikai tényezők esetleg hosszú éveken keresztül is szembe tudnak szállni a gazdasági tényezőkkel. Tehát a jelentőségük óriási. Az emberek számára pedig nem közömbös, hogy amíg ők élnek, milyen jellegű a társadalom. Minden társadalmi változásnak - jellegétől függetlenül - egyik fontos előfeltétele, hogy az emberek felismerjék a változás szükségességét.

Vagy vegyünk egy másik példát, történetesen a hitleri fasizmus létrejöttét. Németországban a fasizmus létrejötte gazdasági tényezőkől fakadt végső soron, azonban a gazdasági szükségsszerűségek megoldási módjából a harmincos évek elején a fasizmus nem szükségszerűen fakadt. A gazdasági ellentmondásokat meg lehetett volna oldani a szocializmus irányába is, tehát nem a monopolizmus, a finansziós diktatúra felé, hanem a proletárdiktatúra felé. A gazdasági tényezőkől szükségszerűen csak a fasizmus létrejötte adódhatott? Nem, hanem azt tudati, politikai szükségsszerűségek tették elengedhetetlenné. És ennek a tudati tényezőnek milyen hatása lett az emberiségre? Borzalmas.

Nagyon sokat a marxizmusnak szegeznek ezt a kérdést, hogy ha a társadalom gazdasági fejlődéséből szükségszerűen adódik a szocializmus győzelme, minek alakítanak a marxisták pártot, a szocialista forradalom győzelméért, hisz a tavasz vagy a nyár bekövetkezéséért senki nem szokott pártot alakítani? A helyzet az, hogy a társadalom fejlődéséből a szocializmus győzelme valóban elengedhetetlenül adódik. Azonban nem lehet közömbös az emberiség számára, hogy ez mikor és hogyan következik be. Nem közömbös, hogy 100 vagy 1000 év múlva következik be és addig az emberiségnek milyen katasztrófákon kell keresztül mennie. A szocializmus se

hull le az égből. Ennek a szükségességét is először fel kell ismerni és utána tudatosan megvalósítani. Ez napjainkban ennél inkább szükséges, mivel a burzsoázis tudatosan mindent megtesz a szocializmus győzelme ellen. A marxizmus szemlélete alapján az ember felismerve a társadalom fejlődésének a törvényezzerűségeit, beavatkozhat az események alakulásába, meggyorsításába vagy lelassításába.

Ez a beavatkozás a tudati tényezők segítségével mehet végbe (felismerés, tervszerű tudatos irányítás.) A beavatkozás pedig mindig politikai jellegű. Addig viszont, amíg a gazdasági feltételei nincsenek meg a társadalmi szükségzzerűségek megoldásának, az ember a tudattal semmit sem tehet. De ha a gazdasági feltételek adottak, akkor tudati és politikai tényezőkötől függ, hogy a társadalmi szükségzzerűségek a véletlen melyik formájában oldódik meg.

Itt van például az 1956-os magyarországi ellenforradalom esete. Gazdasági fejlődésünkötől egyáltalán nem következett szükségzzerűen. Az ellenforradalom okai egyrészt tudati tényezők voltak, másrészt politikaiak. A szektás, dogmatikus gondolkodásmód és politika, a revizionizmus, a belső burzsoázia és a külföldi tőke tudatos tevékenysége, uszítása. A tudati tényezők egy bizonyos szempontból gyakran vezető egyének nézeteit, elgondolását jelentik a társadalom életében. Az emberek mindennapi élete szempontjából egyáltalán nem közömbös, hogy kik a vezetői. Hogy csak egy példát vegyünk, egészen másképp élt a szovjet nép, amíg Sztálin volt az SzKP. vezetője, mint ahogy jelenleg Hruscsov elvtárs vezetése, irányítása alatt. Természetes a személyiségek szerepe nem azonos a tudati szerepével általában, hanem a tudatin belül

egy momentum a vezető személyiség is.

Tehát a tudati tényezők szerepe rendkívül fontos, különösen az emberek élete és tevékenysége szempontjából. A gazdaságiak ugyanis csak végső soron meghatározó, általános társadalmi szükségszerűségek. A gazdaságiból a tudatin keresztül, természetes régebbi politikához is kapcsolódva jönnek létre a politikai szükségszerűségek. Hogy a politikai viszonyok hogyan alakulnak, az egyáltalán nem közömbös az emberek számára. Nem közömbös az emberek számára, hogy a szocializmust nélkülözésekkel és a törvényességek megsértésével építjük-e, mint 1951-1955, vagy pedig a megfelelő anyagi körülmények biztosításával, a szocialista törvényességek betartásával, mint 1957 óta. Mind a két esetben a szocializmust építő társadalom gazdasági rendjéről volt szó, csak egyik esetben a tudati behatása bizonyos mértékig negatív volt, a másik esetben pedig pozitív. Az emberek számára és a szocializmushoz való viszonyuk szempontjából ezek egyáltalán nem közömbösek és mivel kölcsönhatásról van szó, ezek kihatnak a gazdaságra is.

5.

Összefoglalás.

Nagy általánosságban tehát megismerkedtünk azokkal a szükségszerűségekkel, amelyek az ember cselekedetét meghatározzák. Az emberre hatnak a természet és a biológia szükségszerűségei is, de a meghatározóak mindenkor a társadalmi szükségszerűségek. A társadalmi szükségszerűségek (gazdasági-politikai-tudati) között a gazdaságiak a döntőek, azonban nem kizárólagosak. Ugyanis a társadalom életének a törvényszerű folyamatában fontos szerepet játszik mind a tudati, mind a politikai, sőt ezek nélkül nincs társadalom. Mi röviden jellemeztük ezeket a szükségszerűségeket és

a köztük lévő viszonyt. A cél és az igény a társadalom törvényszerű folyamatának a jellemzésénél, nem a folyamat teljes és tudományos jellemzése volt, hanem csak annak elérése, hogy érzékelni lehessen ezek hatását az emberek - gyakran az egyes ember - cselekedetére, és csak nagy általánosságban a társadalom életére. Az egészben talán a tudati (valóságos szerepéhez képest) nagyobb sullyal, túlzott mértékben szerepel, de ez, mivel az ember cselekedetét meghatározó tényezőkről, illetve az embernek a szükség-szerűségekhez való viszonyáról van szó elengedhetetlen, mert a szükség-szerűségekhez való helyes viszonyt a tudati teszi lehetővé.

IV.

Szabadság, szükség-szerűség:

1./ Kérdés-felvetés.

Az eddigiek során megvizsgáltuk a szükség-szerű és véletlen történeti alakulását, dialektikus viszonyát, továbbá megnéztük, melyek azok a legáltalánosabb szükség-szerűségek, amelyek az emberre hatással vannak.

A következőkben azt nézzük meg, mi az embernek a szükség-szerűségekhez való viszonya. Erre a kérdésre ad választ a szabadság, szükség-szerűség kérdése. A szabadság itt két vonatkozásban szerepel. Egyrészt, mint az akarat-szabadság, másrészt pedig mint cselekvési szabadság. A kettő lényegében egyet jelent és erre még visszatérünk.

A dialektikus materializmus determinizmusából következik, hogy abszolút szabadságról nem beszélhetünk. Egyszerűen azon okoknál fogva, hogy mind az egyes ember, mind az emberiség a végtelen

anyagi világnak végtelen sok formái közül csak egyik véges anyagi formáját jelentik. Továbbá, ha megszűnnek ezek a feltételek, amelyekből létrejöttek, megszűnnek ezek az anyagi formák is. Az abszolútum kritériumával egyedül az anyag rendelkezik, de a formái nem, mert minden forma véges - (esetleg ez az egy abszolút tulajdonságuk van) és egyedül csak az anyag körforgása, mozgása az abszolút. Abszolút akarat és cselekvési szabadságról beszélni tehát nem lehet.

Milyen értelemben beszélhetünk akkor az ember vagy az emberiség szabadságáról? Csak viszonylagos értelemben. Ennek a viszonylagos szabadságnak azonban óriási jelentősége van, mert az ember számára lehetővé teszi, hogy beavatkozzon a dolgok menetébe, az élete alakulásába vagy az emberiség vonatkozásában a társadalmi élet eseményeinek kibontakozásába, a fejlődés, az előrehaladás irányításába, annak meggyorsításába vagy lassításába, végső soron ne legyen kiszolgáltatva a szükségszerűségek kényének kedvének.

2./ Akarat-szabadság, cselekvési-szabadság.

Tisztázandó probléma, hogy akarat-szabadságról vagy cselekvési-szabadságról van-e szó. A kettő között van bizonyos különbség, de lényegében egyet jelentenek, helyesebben egységet alkotnak, nem választhatók el egymástól.

Nézetünk szerint a szabadság végső soron mégis cselekvési-szabadságot jelent; azaz azt jelenti, hogy mit tehet az ember, illetve mit nem tehet, továbbá mikor cselekedhet így, mikor cselekedhet másképpen. Az igazi cselekvési szabadságot a cselekvés eredményessége jellemzi mind hosszabb, mind rövidebb távon. Nem

beszélhetünk szabadságról az olyan cselekedetknél, ahol a cselekedet nem eredményes, vagy a cselekedet eredményeképpen az ember képtelen újból cselekedni. Az utóbbi eset akkor áll fenn, ha az ember cselekedetének a következménye az ember halála lesz, ez pedig mindenféle szabadságot megszüntet.

Az akarat-szabadság elengedhetetlenül hozzátartozik a cselekvési-szabadsághoz. Ugyanis az emberi tevékenység céltudatos tevékenység. A tevékenység pedig magában foglalja a szándékot, az akaratot és a cselekedetet is. Cselekedet - tudatos cselekedetről van szó, ugyanis az ember cselekedeteinek döntő többsége ilyen - nincs akarat nélkül. Az embernél a kettő elválaszthatatlanul összetartozik. Ezzel kapcsolatban B.W. Tyeplov a következőket írja.

"A tevékenységnek egyes szakaszait, amelyekben az embert tudatosan maga elé tűzött cél irányítja tudatos cselekvésnek nevezzük. Ilyen cselekvések végrehajtása megköveteli, hogy előzetesen válasszunk különböző cselekvési módok között, elhatározzunk valamit és végül ezt az elhatározást végre is hejtsük.

Mindazeket a folyamatokat - választást, elhatározást és végrehajtást - amelyek közvetlen kapcsolatban vannak a tudatos cselekvések megvalósításával, akartati folyamatoknak, és a lelki életnek azt az oldalát, amely ezekben a cselekvésekben nyer kifejezést akaratnak nevezzük. Az akarat tartalmazza a gondolatoknak és az érzelmeknek cselekvésbe való átmenetét." ^{32./}

Tehát az akarat és a cselekedet együtt jelentkezik az emberi céltudatos tevékenységben. Hogy az akarat szabad-e vagy nem, illetve, hogy az akaratnak milyen szabadságáról beszélhetünk, azt a cselekvés eredménye vagy eredménytelensége dönti el. Te-

hát a szabadság kritériuma az embernél a cselekedet eredményessége. Így az emberi szabadság magában foglalja mind az akarat mind a cselekvés szabadságát.

Mikor szabad az akarat és mikor eredményes a cselekedet? Ha a szükségszerűségeket figyelembe veszi, ezek tulajdonságát felismeri és ezeknek megfelelően jön létre az elhatározás és a cselekedet.

Engels az Anti-Dühringben Hegel alapján a következőképpen jellemzi ezt a folyamatot.

"A szabadság nem a természeti törvényektől való képzelet függetlenségben áll, hanem a törvények felismerésében és ezáltal megadott lehetőségben, hogy a természeti törvényeket tervszerűen meghatározott célok szolgálatába állítsuk. Ez éppen úgy vonatkozik a külső természet törvényeire, mint ezekre a törvényekre is, amelyek magának az embernek testi és szellemi létét szabályozzák - a törvények, két osztályára, amelyeket legfeljebb gondolatban választhatunk el egymástól, de nem a valóságban. Ezért az akarat szabadsága nem jelent egyebet, mint azt a képességet, hogy hozzáértéssel dönthetünk. Mennél szabadabb tehát egy ember ítélete egy meghatározott kérdésben, annál nagyobb szükségszerűséggel lesz az ítélet tartalma meghatározott; míg a tudatlanságon alapuló bizonytalanság, amely sok különböző és egymásnak ellentmondó döntési lehetőség között látszólag önkényesen választhat, éppen ezzel bizonyítja be nem szabad voltát, azt, hogy a tárgy uralkodik rajta, holott éppen neki kellene azon uralkodni. A szabadság tehát a természeti szükségszerűségek megismerésén alapuló uralom magunk és a külső természet felett; így szükségképpen a történelmi fejlődés eredménye."^{33.}/

3./ A szabadság feltételei és összetevői.

Az előbb vett idézetben Engels szerint: "A szabadság tehát a természeti szükségszerűségek megismerésén alapuló uralom magunk és a külső természet felett." Ez a meghatározás világosan megfogalmazza, hogy mit kell értenünk a szabadságon. Magában foglalja mind az akarat, mind a cselekvés szabadságát, és megmutatja azt is, hogy a tudás, a felismerés alapján kell eredményesen cselekednünk, vagy Engels szavaival, uralkodni magunk és a külső természet felett. A magunk és a külső természet feletti uralom a szükségszerűségek felismerése alapján sűrítetten, tömörítve tartalmazza a szabadságot. A következőkben bontsuk fel a szabadságot feltételeire és összetevőire.

A./ A véletlenek objektivitása a szabadság alapja, lehetősége.

Már máshol is utaltunk arra, hogy milyen nagy jelentőségű a véletlenek objektiv jellegének az elismerése. Ha nem lenne véletlen, tehát a szükségszerűség nem többféle módon és formában következne be, akkor semmiféle szabadságról nem beszélhetnénk és a fatalizmus érvényesülne. Ugyanis az ember a véletleneken keresztül uralkodhat önmaga és a külső természet felett.

Az ember beavatkozásának reális alapját a véletlenek objektiv jellege teszi lehetővé. Az ember a véletleneken keresztül szólhat bele az események menetébe, a dolgok alakulásába. Ugyanis mint azt a szükségszerű és véletlen dialektikájánál láttuk, a szükségszerű soha nem önmagában, hanem a véletleneken keresztül, mint megnyilvánulási módokon és formákon keresztül jelenik meg. Éppen ezért az ember cselekedetére vonatkoztatva, az ember cselekedetének csak a határait vagy pontosabban a kereteit szabják meg a szükségszerűségek.

A kereteken vagy határokon belül az ember szabadon választhat - erre legalább is meg van a lehetősége - hogy mit cselekszik vagy hogyan cselekszik. Más szavakkal az ember szabadon kiválaszthatja, hogy a szükségszerűségek, amely rányerve kötelező, melyik véletlen megnyilvánulási módján vagy formáján keresztül tegyen eleget.

B./ A tudat, (a szükségszerűség felismerése) a szabadság valósága.

A véletlen megléte azonban a cselekvés szabadságának csak az alapját, pontosabban a lehetőséget adja. Ahhoz, hogy ez a lehetőség valósággá váljon, tehát, hogy az ember szabadon cselekedhessen - vagy uralkodhasson a természet és önmaga felett -, a véletlenek, mint cselekvési választási lehetőségek mellett, szükség van más tényezőkre is, mindenek előtt tudati tényezőkre. Itt mutatkozik meg a tudati tényezőknek, amelyekről az előzőekben már volt szó, az óriási szerepük. Ugyanis ahhoz, hogy az ember uralkodhasson a természet és önmaga felett fel kell ismernie a szükségszerűségeket, mert csak ezen az alapon lehet szabad, illetve uralkodhat felettük. A felismerés tudati tevékenység. A tudati tevékenység során ismeri fel az ember a szükségszerűséget, választja el a véletlentől, és dönt erről, hogy a szükségszerűségnek a számára melyik legkedvezőbb formájában tegyen eleget. Ezen az alapon szoktuk a szabadságot úgy meghatározni, hogy az felismert szükségszerűség.

C./ A megfelelő körülmények, mint szükségesek kellékek.

Ahhoz, hogy az ember uralkodhasson önmaga és a külső természet felett, tehát eredményesen cselekedhessen, a szükségszerűségek felismerése, és a véletlenek objektív megléte mellett szükségesek a megfelelő körülmények vagy eszközök is. Ugyanis nagyon sokat elő-

fordul, hogy az ember felismeri a szükségszerűségeket, de nincsenek megfelelő körülmények, hogy ezeknek eleget tegyen. Igeaz, hogy ilyen esetekben a szükségszerűségnek, az emberre nézve a kedvezőtlen véletleneken keresztül kell eleget tenni, de ezt megfelelő körülmények között vagy különböző eszközök segítségével az ember kiküszöbölheti. Pl. Ha egy repülőgép kigyullad vagy elromlik a levegőben, a pilótának, hogy életét megmenthesse és a szabadságát megőrizhesse, el kell hagynia a gépet. A pilóta ezt - mivel felismeri azt, hogy ha a gépben marad továbbra is, akkor szükségszerűen elpusztul - meg is teszi, ejtőernyővel kiugrik a gépből. Így felismerte a szükségszerűséget és megmentette az életét, megőrizte a szabadságát. Azonban ha nem lenne ejtőernyője, vagy a gép olyan óriási sebességgel zuhanna, hogy nem tudna kiugrani, vagy rossz lenne a kidobó szerkezet, akkor a pilóta, hiába ismernél fel a szükségszerűséget, elengedhetetlenül elpusztulna, mindenféle szabadságát elveszíténé. Vagy nézzünk egy másik példát. Az ellenforradalom alatt nagyon sok kommunista felismerte a helyzetet, felismerte azt a szükségszerűséget, hogy fegyveresen és szervezetten nagyon rövid idő alatt fel lehetne számolni az egész ellenforradalmi felkelést. Tehát a szükségszerűségek felismerése meg volt, mégse cselekedhettek szabadon, nem volt meg a szabadság, mert rosszak voltak a körülmények, (kapkodás, bizonytalenség a felső vezetésben, szervezetlenség, zűr-zavar, szétszorttság az alsóbb szervezetben) és hiányoztak az eszközök (a kommunisták nagy részének a kezében nem volt fegyver).

Ezek a példák rámutatnak arra, hogy a szabadság megvalósulásának bizonyos esetekben, a szükségszerűség felismerése mellett,

más feltételei is vannak.

4./ A szabadság viszonya a politikai és a jogi szabadsághoz.

A köznapigondolkodás a szabadságon általában azt érti, hogy valaki nincs lecsukva, szabadon jár kel, vagy más vonatkozásban a politikai és jogi szabadságot. A politikai és a jogi szabadság is beletartozik a szabadság előzőekben ismertetett fogalmába. Itt is arról van szó, hogy politikailag és jogilag az a szabad, aki ismeri a politikai és jogi szükségszerűségeket és azokat betartja. Azonban itt ennél a kérdésnél rá kell mutatni bizonyos különbségekre is. A szabadság sokkal több mint csak politikai vagy jogi szabadság. A politikai és jogi szabadság annyiban különbözik a szabadság eddig ismertetett fogalmától, hogy a politikai és jogi szükségszerűségek rövidebb életűek mint a természet szükségszerűségei, továbbá pedig sok bennük a szubjektív momentum, mert a politika és a jog konkrét szükségszerűségeit az emberek hozták létre a társadalom szükségleteinek megfelelően. Ezen konkrét politikai és jogi szükségszerűségek létrehozása nem mindig esik egybe az emberiség haladásának az irányával, de az emberekre nézve mégis szükségszerűségek. A szocializmusban azonban, ami a politikai és jogi szükségszerűségeken belül szubjektív (milyen konkrét politikai és jogi követelményeket tartalmaz) általában megegyezik a társadalmi fejlődés objektív menetével és érdekeivel. Itt ezek betartása nem a kényszer és az erőszak alapján történik - az osztálytársadalomban általában ez az a szükségszerűség, amit felismernek - hanem a társadalmi fejlődés szükségszerűségeinek a tudatos felismerése alapján. A szabadságot nem szabad tehát leszűkíteni csak a politikai vagy jogi szabadságra, mert a szabad-

ság a szükségszerűségek felismerése alapján az ember uralma a külső természet, a társadalom és önmaga felett.

V.

Néhány következtetés.

A jelen dolgozat célkitűzése az, hogy általánosan sikón bemutassa az emberre ható szükségszerűségeket, valamint az embernek ezekhez a szükségszerűségekhöz, különösen pedig a társadalom szükségszerűségeihez való viszonyát, beavatkozási és beleszólási lehetőségét a társadalmi élet eseményeibe. A véletlen objektív megléte, a szükségszerűség felismerése - ami, mivel felismerésről van szó, az embernél tudati jellegű - teszi lehetővé az emberi szabadságot, azt, hogy az ember uralkodjon a természet és a társadalom s önmaga felett.

Mivel a szabadságot általában mint felismert szükségszerűséget határoztuk meg, a "felismerésnek" a fontossága, más szóval a tudati tényezők nagy szerepe nyilvánvalóvá vált számunkra. Éppen ezért a következő jelentős következtetéseket kell levonnunk a gyakorlati ténykedés számára.

1./ A tudati tényezőknek sokkal nagyobb szerepe van a társadalom és az egyén életében, mint amilyent gyakran annak tulajdonítanak, vagy mint ahogy ezekkel az elméleti kérdésekkel kutatók foglalkoznak. A szocializmust csak a milliók tudatos tevékenységével építhetjük fel, azaz tudatosság nélkül nincs szocializmus. Nem elég azonban a tudatosságot hangsúlyozni, hanem ki is kell dolgozni a társadalmi tudat szerepét, fogalmát és részkérdéseit is. Ezen a területen pedig még csak a megismerésnél tartunk,

mert a társadalmi tudat, fogalmának és szerepének még csak a legáltalánosabb problémái, sőt ezek közül is csak egyesek a kidolgozottak. A konkrét, részkérdésekhez még nem jutottunk el. Ez pedig az elméleti munkások, elsősorban a filozófusok feladata. De érdekes esettel állunk szemben ennél a kérdésnél. A gyakorlat itt is kezd megelőzni az elméletet.

s./Ugyanis amíg az elméleti kérdésekkel foglalkozók - ez vonatkozik az oktatásra is - nem kezelik megfelelően a tudati szerepét a társadalom életében, addig a kérdésekkel gyakorlati oldalról foglalkozók, a párt vezetői a tudati tényezőknek megadják az őket megillető helyet, megfelelően méltatják fontosságukat. Tugarinov szovjet filozófus kiemelése alapján, - aki a "Voproszi Filozofii" 1958 évi első számában egy nagyon érdekes cikket írt a társadalmi létéről és tudatról, - idézzük Hruscsov elvtárs álláspontját a tudati és a gazdasági viszonyát illetően egy konkrét kérdésben, mégpedig a háborúk elkerülhetőségét vagy elkerülhetetlenségét illetően napjainkban:

Hruscsov elvtárs a XX. kongresszuson elhangzott beszámolójában a következőképpen fejtette ki ezt a kérdést:

"Általában csak a kérdés egyik oldalát tekintik az imperializmus idején kirobbanó háborúknak csupán a gazdasági alapját veszik szemügyre. Ez azonban nem elég, a háború nemcsak gazdasági jelenség, abban a kérdésben, hogy lesz-e háború vagy nem, nagy jelentősége van az osztályerők, a politikai erők viszonyának az emberek szervezethegének és tudatos akaratának. Mi több bizonyos körülmények között a haladó társadalmi és politikai erők harcának döntő szerepe lehet ebben a kérdésben." 34./

Tehát a háborúk, amelyek az imperiolizmus gazdasági fejlődésének a szükségszerű velejárói ma már elkerülhetők. Elkerülhetők azért, mert nemcsak a gazdasági tényezők játszanak itt közre, hanem más tényezők is, mégpedig a politikai és a tudati tényezők. Különösen a tudati tényezőkre kell itt tekintettel lenni, mert a politikai is céltudatos tevékenység, az eszméknek, nézeteknek a politika alakulásában - amely a tudatán keresztül felel meg a társadalmi létnek - döntő szerepe van. Napjainkban a béke-mozgalom, világméretű politikai mozgalom, amelynek a sikeressége és hatékonysága nem gazdasági tényezőktől függ, elsősorban, hanem attól, hogy az emberek tekintet nélkül osztályhelyzetükre, nemzetiségükre, mennyire ismerik fel a béke szükségességét, illetve egy esetleges háború kiszámíthatatlan következményeit az emberiségre nézve. A béke mozgalomnak a harcossai között megtalálhatók a legkülönbözőbb politikai pártok, irányzatok, rétegek és osztályok képviselői is. Az, ami összetartja őket, nem gazdasági, hanem elsősorban tudati és csak másodsorban politikai jellegű.

b./ De nézzünk egy másik példát is arra, hogy a gyakorlati kérdésekkel foglalkozók megfelelően méltatják a tudati szerepét.

A Magyar Szocialista Munkáspárt közelmultban megtartott VII. kongresszusán a gazdasági, politikai és tudati tényezőket illetően hasonló dialektikus felfogással találkozhatunk Kádár elvtárs beszámolójában. A tudati tényezők fontosságát (amelyhez kultúra, ideológia, művészet és más kérdések tartoznak) Kádár elvtárs a következőképpen jellemezte:

"Társadalmi fejlődésünk lényeges kérdése és még a dolgozók életének szebbé tételéhez is hozzátartozik, hogy pártunk kellő figyelem

met szenteljen a kulturális fejlődés időszerű és megoldást váró feladatainak".^{35./}

Az idézett részből számunkra az első mondat a jelentős, amely arra utal, hogy a társadalmi fejlődésünk egyik lényeges kérdése a kulturális fejlődés. A kulturális fejlődés nagy általánosságban a tudati fejlődéssel esik egybe, illetve ehhez tartozik.

Nálunk Magyarországon jelenleg ez az elméleti kérdésekkel foglalkozók egyik legfontosabb feladata, a tudati tényezők szerepével való foglalkozás. Ugyanis, mint erre az MSZMP hetedik kongresszusa is utalt: "A szocialista forradalom előretörése és győzelme a kulturális fronton a negyszerű eredmények ellenére a politikai és gazdasági téren elért eredményekhez képest viszonylag elmaradt. Ez egyrészt törvényszerű. A kapitalizmust legyőzni nem könnyű a politikai harcban és a gazdasági élet területén sem, a leghosszantartóbb legyőzése a kulturában az emberek tudatában."^{36./}

Tehát egyrészt nálunk reális lemaradás van a társadalmi tudat területén, ami gátolhatja további előrehaladásunkat. (Pl. a parasztság egy részének gondolkodásmódja). Másrészt, ha a tudati megfelelő, akkor képes gyorsítani a fejlődést az előrehaladást, serkentheti a szocializmus építését.

2./ Az agitációs és propaganda munka módszereiben jobban kell támaszkodni a pszichológiára, igénybe kell venni a pszichológia eszközeit is.

A pszichológia igénybevétele az agitáció és propagandamunka jelenlegi szakaszában azért döntő fontossága, mert most már nem

egyszerűen a szocializmus felsőbbrendűségének a bizonyítását kell folytatnunk - nálunk ma már az emberek többsége a szocializmus híve - hanem az emberek tudatát kell átnevelnünk. Ahhoz, hogy az emberek tudatát átnevelhessük, ismerni kell az embereket, az átnevelésnek a módszereit, formáit, ehhez pedig a pszichológia a legjobb eszköz, a legjobb forrás.

Az agitációs és propagandamunka az elkövetkező időkben előtérbe fog kerülni. Az MSZMP VII. kongresszusa, mint erre már utaltunk, felhívta a figyelmet a kulturális forradalmunk lemaradásának a fellezámolására. Az SZKP Kézponti Bizottságának 1960. január 9-1 határozata: "A párt propaganda feladatairól jelenlegi helyzetükben", kimondja azt, hogy a propagandamunka napjaink egyik legfontosabb gyakorlati feladata.

A propaganda munkában a pszihika eszközeinek az alkalmazásánál fontos tényező a szükségszerű és véletlen ismeretének a felhasználása. A szükségszerű és a véletlen ismeretelméleti szempontból megfelel a lényeg és jelenség viszonyának. A megismerés mindig a jelenségnél kezdődik, innen halad a lényeges felé, véletlenül keresztül a szükségszerűhöz.

Az átnevelésnél az emberekhez részkérdésekben lehet eljutni, nem pedig a nagy általános szükségszerűségek hangztatásával. A véletlen egyedi esetekben keresztül lehet csak elérni az embereknél, hogy az általános szükségszerűségeket megérthessék. Nagy súlyt kell helyezni a véletlen formákra, amelyeken keresztül a szükségszerűség megnyilvánul és amelyeken keresztül az ember hatással lehet a szükségszerűségekre. Az agitációban és az oktatásban is nemcsak az általános igazságok hangztatására, hanem ezek egyedi megvalósulási módjára, formájára is nagy súlyt kell fektetni, még inkább vonatkozik ez a gyakor-

latra. Ujra kénytelenek vagyunk visszatérni Kádár elvtársához, mégpedig a kongresszuson elhangzott zárszavához, ahol ezt a kérdést gyakorlati szempontból rendkívül jó pszihikai érzéssel, nagyszerűen megvilágította.

"A magyar paraszt nem fél már a termelőszövetkezettől, nem fél az államtól, bizik a pártban. Mitől fél tehát? Attól, hogy a termelőszövetkezetben rossz vezetőt kap. És összintén megmondva elvtársak, kell is ettől egy kicsit tartani. Hiszen amilyen brigádvezetőt kifog magának az ember, aszerint van vagy nincs létezése, mert azt még valahogy csak ki lehet bírni egy ideig, ha egy országban, mondjuk a központi bizottság titkára vagy valamelyik miniszter nehéz ember. De ha a brigádvezető ilyen, azt nem lehet sokáig bírni. És a paraszt-ember is azt mondja: nem félek én attól a Dobitól, Münnichtől, Marosántól, Kádártól, ők nem fognak engem bántani; három évig nem bántottak, miért bántanának ezután? De az nagyon fontos, hogyan bánik majd velem az elnök meg a brigádvezető." 37/

Tehát arról van szó, hogy nem az általános szükségsezerűség megértése a probléma, hanem, azok az egyedi ebből a szempontból véletlen esetek, amelyek tömegén keresztül a szükségsezerűség érvényesül. A Kádár elvtárs által elmondottak nemcsak a termelőszövetkezetekre és a parasztságra vonatkoznak, hanem a szocializmura és az egész magyar népre is. Ugyanis a magyar nép döntő többsége akarja a szocializmust. A szocializmus, amely általános szükségsezerűség, véletlen egyedi sajátos területeken épül és halad előre. Az emberek a köznapí életben a szocializmussal ugy is találkoznak, mint vállalatvezetőkkel, igazgatókkal, párttitkárokkal, hivatali főnökökkel, szakszervezeti vezetőkkel, stb. Ha ezek a szocializmus szempontjából véletlen

megnyilvánulási formák nem felelnek meg a tartalom (a szocializmus) követelményeinek, nagyon megkeseríthetik az emberek életét, de ha megfelelnek, lelkesítik az embereket a szocializmus jobb építésére. Ez a megfelelés tudati, pszichikai természetű. Mivel az emberek ezekhez az általános szükségszerűségekhez mértén, véletlen egyedi formákon keresztül jutnak el a szükségszerűség felismeréséig, igen gyakran megragadnak a véletleneknél, abból vonnak le következtetéseket és annak megfelelően cselekszenek. Éppen ezért az agitációs és propaganda munkában mindig meg kell mutatni, hogy mi a szükségszerű és mi a véletlen, és erre tudatosan kell törekedni.

3./ Mind az emberek gondolkodásmódjának az átnevelésében, mind a propaganda munkában a tudati tényezőkön belül nagy segítséget jelentene a marxista etika normáinak a kidolgozása. Ezen a területen már történtek sikeres kísérletek. Sarija, Siskin munkája ide számíthatók. Azonban a marxista erkölcs kidolgozása csak az erkölcs különböző területein lehetséges, ugyanis az emberi együttélés több területen, több vonatkozásban valósul meg. Nem elégséges csak az erkölcs általános kérdéseit kidolgozni, hanem ki kell dolgozni a családerkölcs, a szexual-erkölcs, a munkakerkölcs főbb normáit. Különösen a munkakerkölcs kérdései a döntő fontosságúak. Itt olyan kérdések merülnek fel, mint például a vezetés módszerei, normái, a vezető és a beosztott viszonya stb.

Ezen dolgozatnak hosszabb távon, távolabbi vonatkozásban megírója számára az a célja, hogy kiindulási alapja legyen a marxista erkölcs különböző kérdéseivel való foglalkozásnak. Ugyanis minden etikánál az az egyik legfontosabb kérdés, hogy az ember cselekedetét milyen tényezők határozzák meg, mik azok amelyeket az embernek

be kell tartania, és mik azok, amik betartása az emberre nézve nem kötelező. Az embernek a szükségesszerűségeket mindig be kell tartania, és a véletlenek azok, amelyek között az ember a cselekedeténél választhat.

- - - - -

Irodalomjegyzék.

- 1./ Engels: Természet dialektikája 29. old. Bp.Szikra. 1952.
- 2./ V.ö. Nádor György: "A természettörvény fogalmának kialakulása."
90. old. Bp. Akadémiai Kiadó 1957.
- 3./ Bacon: Novum Organum I.könyv. Aforizmak III.
- 4./ Spinoza Teol.pol.tan. IV. fejezet 63. lap. Bp. Akadémiai Kiadó
1953.
- 5./ Spinoza: Etika. 135-136. old.Bp.Akadémiai Kiadó 1952.
- 6./ Helbach: Természet rendszere. 39-40. old. Akadémiai kiadó 1954.
- 7./ Hegel: Enciklopédia Bp.Akadémia XK. 230. old.
- 8./ U.o. 230. old.
- 9./ U.o. 231. old.
- 10./ U.o. 231-232. old.
- 11./ U.o. 232. old.
- 12./ U.o. 234-235. old.
- 13./ U.o. 246. old.
- 14./ Engels: A természet dialektikája Bp. Szikra. 1952. 227.old.
- 15./ U.o. 228-229. old.
- 16./ V.ö. u.o. 228-229. old.
- 16/a. Marx Engels Vál. II. Bp. Szikra. 1949. 505. old.
- 17./ M.E. Vál. lev. Bp. 1950. Szikra. 492. old.
- 18./ U.o. 493. old.
- 19./ Sztálin: Dialektikus és történelmi mat.(SZK(b(P története 148.
old. Bp. 1953.)
- 20./ Molnár Erik: A történelmi mat. filozófiai alapproblémái 67.old.
Bp.Szikra. 1955.
- 21./ U.o. 68. old.
- 22./ A marxista filozófia alapjai: 641. old.Bp. Kossuth 1959.
- 23./ Plechanov: "A személyiségek történeti szerepének kérdéséhez."
42-45. old. Bp. 1949. II. kiadás.
- 24./ Bp. 1959. Kossuth 147. old.
- 25./ Modern természettudomány filozófiai kérdései. Kedrov B.M.
Az anyag mozgásformáinak kölcsönös viszonya a természetben. Moszkva 1959. (oroszul) 201. old.
- 26./ V.ö. Werner Galle:"Hogyan tanult meg az ember gondolkodni és beszélni". Bp. 1958. Móra Kiadó 109.-110. old.

- 27./ M.E. Vál. Lev. 492-494. old.Bp. 1949. Szikra.
- 28./ V.ö. Marx: Tézisek Feuerbachról.
- 29./ M.E. Vál. I. 339-340. old.Bp. Szikra. 1949.
- 30./ M.E. Vál. II. 386-387. old. Bp. 1949. Szikra.
- 31./ U.o. 389. old.
- 32./ Tyeplov: Pszichológia. Második átdolgozott kiadás.Tankönyvkiadó V. Bp. 1952. 7. old.
- 33./ Engels: Anti-Dühring. 118. old.Szikra. Bp. 1950.
- 34./ V.ö. Hruscsov. Előadói beszéd a XX. kongresszuson. (SzKP. XX. kongresszusa. 43. old. Szikra. Bp. 1956.
- 35./ Népszabadság. 1959. dec. 1.
- 36./ U.o.
- 37./ U.o.

